

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ**

Кваліфікаційна робота магістра

**на тему: ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ
ВІДНОСИН З ДІТЬМИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ
УМОВАХ**

Виконала: студент 2 курсу, групи 8.0531-з
спеціальності 053– Психологія

Мілейко Марія Олександрівна

Керівник: к.психол.н., доцент кафедри психології
Губа Н.О.

Рецензент: к.психол.н., доц. Железнякова Ю.В.

Запоріжжя – 2022

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра психології
Рівень вищої освіти магістр
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

к.психол.н., доцент. Н.О. Губа

« ____ » _____ 2022 р.

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Мілейко Марія Олександрівна _____

Тема роботи Психологічні особливості дитячо-батьківських відносин з дітьми дошкільного віку в складних життєвих умовах

керівник роботи Губа Н.О., к.психол.н., доцент кафедри психології затверджені наказом ЗНУ від «20» 07 2022 року № 886-с

2. Строк подання студентом роботи _____
3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури.
4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки: зробити теоретичний аналіз поняття «сім'я», «батьківство» та та їх основних складових; визначити вплив дитячо-батьківських відносин на емоційний стан дитини; дослідити розлучення батьків, як складну життєву умову для дітей дошкільного віку; проаналізувати умови ефективної адаптації дітей дошкільного віку в складних життєвих умовах розлучення батьків.
5. Перелік графічного матеріалу: 2 рисунка
6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання Видав	Завдання прийняв
Вступ	Губа Н.О, доцент		
Розділ 1	Губа Н.О, доцент		
Розділ 2	Губа Н.О, доцент		
Розділ 3	Губа Н.О, доцент		
Висновки	Губа Н.О, доцент		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень-березень 2022 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2022 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень-травень 2022 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	червень-липень 2022 р.	Виконано
5	Робота над другим розділом	липень-серпень 2022 р.	Виконано
6	Написання висновків	вересень 2022 р.	Виконано
7	Передзахист	листопад 2022 р.	Виконано
	Нормоконтроль	листопад 2022 р.	Виконано

Студент _____ Мілейко М.О.

Керівник роботи _____ Н.О. Губа

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ О. М. Грединарова

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 91 с., 2 рисунка, 64 джерела.

Об'єкт: дитячо-батьківські відносини

Предмет: особливості дитячо-батьківських відносин з дітьми дошкільного віку при розлученні батьків, як в складних життєвих умовах.

Мета: провести комплексне дослідження особливостей дитячо-батьківських відносин з дітьми дошкільного віку при розлученні батьків, як в складних життєвих умовах

Гіпотеза: в складних життєвих умовах діти дошкільного віку легше адаптуються до розлучення батьків, коли батьки зберігають колишній(звичний) для них стиль дитячо-батьківських відносин з дитиною.

Методи дослідження:

- теоретичні (порівняння теорій і методів, узагальнення отриманої інформації);
- емпіричні (психологічне анкетування і тестування).

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що нами було проведено комплексний аналіз впливу дитячо-батьківських відносин на емоційний стан дитини, умови ефективної адаптації дітей дошкільного віку в складних життєвих умовах розлучення батьків.

Практичне значення. Отримані результати дослідження можуть бути використані психологами та батьками в роботі з дітьми дошкільного віку з в період складних життєвих умовах, а також в період розлучення батьків. Також, отримані дані можуть використовувати в практиці соціальних педагогів, вихователів, які працюють з дітьми дошкільного віку.

ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКІ ВІДНОСИНИ, ДІТИ, ДОШКІЛЬНИЙ ВІК, РОЗЛУЧЕННЯ, БАТЬКИ, СКЛАДНІ ЖИТТЄВІ УМОВАХ.

SUMMARY

Mileyko M.O. Psychological Features Of Child-Parent Relations with Preschool Children in Difficult Living Conditions

Master's thesis: 91 pages, 2 figures, 64 sources.

Object: child-parent relations

Subject: peculiarities of child-parent relations with children of preschool age when parents divorce, as in difficult life conditions.

Purpose: to conduct a comprehensive study of the peculiarities of child-parent relations with children of preschool age when parents divorce, as well as in difficult living conditions

Hypothesis: in difficult life conditions, children of preschool age adapt more easily to the divorce of their parents, when the parents maintain the former (usual) style of child-parent relations with the child.

Research methods:

theoretical (comparison of theories and methods, generalization of received information);

empirical (psychological questionnaires and testing).

The scientific novelty of the research lies in the fact that we conducted a comprehensive analysis of the influence of child-parent relations on the child's emotional state, the conditions for effective adaptation of preschool children in the difficult life conditions of parental divorce.

Practical meaning. The obtained results of the study can be used by psychologists and parents in working with children of preschool age during difficult life conditions, as well as during the period of parental divorce. Also, the obtained data can be used in the practice of social pedagogues, educators who work with preschool children.

CHILD-PARENT RELATIONSHIPS, CHILDREN, PRESCHOOL AGE, DIVORCE, PARENTS, COMPLICATED LIFE CONDITIONS.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН.....	9
1.1. Поняття «сім'я», «батьківство» та основні його складові.....	9
1.2. Дитячо-батьківські відносини та її характеристики.....	22
1.3. Вплив дитячо-батьківських відносин на емоційний стан дитини.....	30
РОЗДІЛ II. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН З ДІТЬМИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ УМОВАХ	38
2.1. Розлучення батьків, як складна життєва умова для дітей дошкільного віку.....	38
2.2. Характеристика дошкільного віку та його особливості.....	60
2.3. Умови адаптації дітей дошкільного віку в складних життєвих умовах, як розлучення батьків.....	64
РОЗДІЛ III. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТІ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН З ДІТЬМИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ УМОВАХ, ЯК РОЗЛУЧЕННЯ БАТЬКІВ.....	70
3.1. Методи, методика і процедура дослідження.....	70
3.2. Результати дослідження та їх інтерпретація.....	71
ВИСНОВКИ.....	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	86

ВСТУП

Найважливішим інститутом соціалізації підростаючого покоління є батьківська сім'я. Саме в сім'ї формуються основи характеру людини, ставлення до праці, моральні та культурні цінності. Сім'я була і є найважливішим соціальним середовищем розвитку особистості, основою психологічної допомоги та виховання.

Сім'я здавна відігравала одну з визначальних ролей у формуванні особистості дитини, але роль і значення сім'ї змінюється з кожним віком і має свої особливості.

У порівнянні з іншими інститутами соціалізації сім'я має свої особливості. По-перше, сімейні стосунки мають свою історію, накопичений досвід спілкування, батьківський вплив, іноді помилки та прорахунки, допущені батьками на ранніх етапах виховання.

Сім'я - це різновікова група, в якій дитина набуває досвіду спілкування і взаємодії з людьми різних поколінь і різної статі.

Серйозні соціально-економічні, духовні та моральні труднощі нашого життя є основним чинником дестабілізації традиційних сімейних відносин.

Сімейне життя складається таким чином, що батьківські обов'язки розподілені між батьком і матір'ю, до того ж розподілені нерівномірно, але зі збільшенням кількості неповних батьків і сімей виникають великі проблеми у вихованні дитини, тепер уже матері-одиначки, розлучені батьки - не рідкість.

Розлучення – непросте подія в житті людей, важко і дорослим, і дітям, хоча більшість розлучених пар не замислюються про те, яку сильну психологічну травму завдає їх рішення дітям. Дитина часто переживає розлучення батьків як смуток і водночас може відчувати провину. Враження від розлуки батьків формує все життя дитини. Тому діти, які потрапили в таку ситуацію, потребують не лише уваги та підтримки, а й особистісно-

орієнтованого, ситуативного підходу як з боку рідних, так і з боку вчителів, вихователів, психологів.

Зважаючи на актуальність питання на сучасному етапі та особисту зацікавленість проблемою дитячо-батьківських відносин в складних життєвих обставинах, а саме розірвання шлюбу батьків, ми визначилися з темою нашої роботи «Психологічні особливості дитячо-батьківських відносин з дітьми дошкільного віку в складних життєвих умовах».

Об'єкт: дитячо-батьківські відносини

Предмет: особливості дитячо-батьківських відносин з дітьми дошкільного віку при розлученні батьків, як в складних життєвих умовах.

Мета: провести комплексне дослідження особливостей дитячо-батьківських відносин з дітьми дошкільного віку при розлученні батьків, як в складних життєвих умовах

Гіпотеза: в складних життєвих умовах діти дошкільного віку легше адаптуються до розлучення батьків, коли батьки зберігають колишній(звичний) для них стиль дитячо-батьківських відносин з дитиною.

Згідно з поставленою метою та висунутою гіпотезою було визначено основні завдання дослідження:

- зробити теоретичний аналіз поняття «сім'я», «батьківство» та їх основних складових;
- визначити вплив дитячо-батьківських відносин на емоційний стан дитини; дослідити розлучення батьків, як складну життєву умову для дітей дошкільного віку;
- проаналізувати умови ефективної адаптації дітей дошкільного віку в складних життєвих умовах розлучення батьків.

Методи дослідження: для досягнення поставленої мети дослідження нами було обрано такі методи та методики: метод теоретичного вивчення проблеми, методи збору та інтерпретації даних.

Надійність та вірогідність результатів дослідження забезпечувались методологічним обґрунтуванням вихідних положень; використанням методів, адекватних меті та завданням дослідження; репрезентативністю вибірки; кількісним та якісним аналізом отриманих результатів; статистичною оцінкою експериментальних даних.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що нами було проведено комплексний аналіз впливу дитячо-батьківських відносин на емоційний стан дитини, умови ефективної адаптації дітей дошкільного віку в складних життєвих умовах розлучення батьків.

Практичне значення. Отримані результати дослідження можуть бути використані психологами та батьками в роботі з дітьми дошкільного віку з в період складних життєвих умовах, а також в період розлучення батьків. Також, отримані дані можуть використовувати в практиці соціальних педагогів, вихователів, які працюють з дітьми дошкільного віку.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН

1.2. Поняття «сім'я», «батьківство» та основні його складові

У науковій літературі термінів «сім'я» та «батьківство» наразі багато, причому багато визначень настільки міцно закріпилися в суспільному поширенні та обізнаності, що вже неможливо встановити точне авторство.

Сім'ю прийнято визначати як осередок суспільства і соціальний інститут або невелику групу людей, які живуть разом, є кровними родичами і мають спільне господарство. Сучасні психологічні підходи виходять з таких визначень, як сім'я – це невелика група людей, заснована на шлюбі або кровному спорідненні, члени якої пов'язані спільним життям, взаємною відповідальністю та взаємодопомогою; сім'я – це простір для спільного життя, в рамках якого задовольняються специфічні потреби кровно-родинними зв'язками [35].

Сім'я також розглядається як осередок (мала соціальна група) суспільства, основна форма організації особистого життя, заснована на шлюбному союзі двох людей і сімейних зв'язках, тобто відносинах між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми, братів і сестер та інших родичів, які проживають разом і мають спільне господарство [39].

За визначенням Столярчук О.А., сім'я - це єдина система, заснована на спільній, загальносімейній діяльності - спільність людей, пов'язаних шлюбно-батьківськими родинними узами, що виконує основні функції сім'ї як такої. Тільки така триєдність сімейних відносин, на думку Столярчук О.А., дає можливість судити про формування сім'ї та її форму [48].

Седих К.В. приходять до висновку, що інститут сім'ї виживає, але змінює свою форму і адаптується до умов нової техносфери, соціосфери та інфрасфери [42].

Різні автори виділяють різну кількість специфічних і неспецифічних сімейних функцій. Проте традиційно до найважливіших специфічних функцій сім'ї відносять такі функції [35; 38; 48]:

Репродуктивна функція - або функція народження і відтворення населення. Вона полягає у відтворенні життя і продовженні людського роду. Воно включає турботу батьків про фізичне та психічне здоров'я та стан своїх дітей;

Виховна функція – забезпечує здійснення соціалізації особистості дитини, організацію її виховання до досягнення соціальної зрілості;

Екзистенціальна функція - забезпечення утримання дітей і задоволення їх основних потреб.

У сучасній психолого-педагогічній науці виділяють різні види і форми навчання. Можна дати такі визначення цього терміну: Виховання – це процес цілеспрямованого і систематичного розвитку особистості дитини за чинними в суспільстві нормативними моделями [37].

Поліщук В.М. висунув теорію природного виховання, яке розуміється як таке виховання, метою якого є розвиток природних нахилів та інтересів дитини. А також сімейне виховання, визначене ним як виховання дітей, що здійснюється батьками, опікунами або старшими в сім'ї [39].

Українську сім'ю здавна відрізняли прагнення до подружньої вірності, турботи про дітей, батьків і старших в сім'ї, повагу до предків, догляд за їх могилами, взаємну любов до батьків, схвалення і довіру до членів сім'ї, злагоду поколінь, повагу до права дитини та старших, відповідальність за інших членів сім'ї, допомогу слабким членам сім'ї, гармонію впливу батьків і матері у вихованні дітей, спільність духовних інтересів членів сім'ї, здоровий спосіб життя, культ праці, дбайливе поводження зі своїми продуктами,

дотримання народних звичаїв, традицій, гостинність, відкритість до родини [55].

Сім'я і суспільство - це мала і велика модель однієї системи. Обидві – люди, яким доводиться жити і працювати разом, чії долі тісно переплетені. І в суспільстві, і в сім'ї є багато спільного: керівник виконує свою роль і звертається до підлеглих, молодий – до старих, чоловік – до жінки, і кожен бере участь у прийнятті рішень, використовує свій авторитет і прагне до спільної мети.

В одних сім'ях дитину вчать бути як усі, в інших виховують справжніх бунтарів, по-третє, вчать розподіляти обов'язки, по-четверте, не брати зобов'язань. У кожній родині дітей навчають, як жити в суспільстві, як вести власні справи, як боротися з несправедливістю та іншими негативними явищами, а часто й визначають, яким має бути їх подальше життя [49].

Батьки можуть безвідповідально виховувати дитину, створюючи для неї «тепличі умови», контролюючи кожен її крок і захищаючи від несправедливих і жорстоких сторін життя. Пізнання світу такими дітьми залежить від того, чого вони навчилися від батьків і що їм дозволили побачити.

Дитина, яка щодня бачить і безпосередньо бере участь в живій дійсності, що оточує її в сім'ї, чує судження і думки своїх батьків, спостерігає їх ставлення один до одного і до інших людей.

Щодня, з ранку до вечора, сім'я в особі батьків, старших братів і сестер, дідусів і бабусь розкриває перед дитиною зразки різних форм поведінки, своєрідну «палітру» зразків, манер, жестів, слів, ставлення до людей, до праці, до різних подій у країні та за кордоном [38].

Однак світ, в якому дитина живе вдома, повинен мати для неї певний порядок і сенс. Тоді дитина поступово «відкриває» для себе цей світ, вчиться його розуміти, розрізняти добре і погане, розуміє, що можливо, а що — нездійсненно, і, перш за все, постійно вчиться пізнавати і розуміти його.

Тому діти в сім'ї природно і легко беруть участь у житті, в сім'ї закладаються основи дитячого світорозуміння, дитина з перших років засвоює соціальні норми, моральні цінності та культурні традиції суспільного життя. Сім'я - унікальний соціальний інститут, створений самою природою з виховною метою [37]. Він поєднує в собі досить потужну нормативну базу з можливістю тісних емоційних взаємодій і тривалої індивідуальної взаємодії.

Рольова структура сім'ї забезпечує виконання функцій сім'ї і задоволення потреб усіх її членів. Роль - це нормативно визнана модель поведінки, яка очікується від людини, яка займає певну позицію в міжособистісних стосунках. Зміст ролі та її реалізація регулюються прийнятими і розробленими групою нормами, конкретними правилами, яких люди повинні дотримуватися для здійснення спільної діяльності [28].

Для повноцінного та ефективного функціонування сім'ї її рольова структура повинна відповідати таким вимогам: узгодженість набору ролей, які утворюють цілісну систему, як щодо ролей, які виконує сім'я в цілому, так і окрема особа [9]:

- 1) виконання ролей у сім'ї має забезпечувати задоволення потреб усіх її членів;
- 2) прийняті сімейні ролі повинні відповідати здібностям особистості, не повинно виникати явище «рольового перевантаження».

Істотний вплив на рольову поведінку має сімейний фактор батьків. Це особливо важливо для наших реалій, де нині поширені сім'ї двох поколінь.

Прийняття та виконання сімейних ролей зазнає двох типів сімейного впливу батьків, часто несвідомо [49]:

- 1) повторення і відтворення у власній сім'ї розподілу сімейних ролей і сприйняття засвоєних ролей у батьківській сім'ї;
- 2) відмова від сімейного життя батьківської родини.

Бондарчук О.І визначав, індикатором дисфункції сімейної системи може бути поява так званих патологічних ролей, які заважають системі залишатися стабільною. Вони базуються на захисних психологічних механізмах, зумовлених наявністю особистих проблем у кожного члена сім'ї, а також служать порушенням функціонування сім'ї в цілому [9].

Патологічні ролі мають особливий психотравмуючий вплив, як на членів сім'ї, так і на сім'ю в цілому і на їх виконавців. Вони можуть бути як індивідуальними, так і сімейними.

До індивідуальних патологічних ролей відносяться такі ролі: «хворий член сім'ї». «Сімейний козел відпущення», «малюк», «ганьба для сім'ї», «мила» і т. і. Якщо в сім'ї присутні патологічні ролі, то причини, як правило, пов'язані з порушеннями системи «сімейно-соціальне середовище» [9].

Якщо сім'я розвивається гармонійно, формується адекватний ми-образ, що включає визначення подружніх стосунків, узгодженої рольової поведінки та сімейного життя. Джерелом формування ми-образу є спільна діяльність і спілкування всередині сім'ї. При дисфункції в сім'ї і порушеннях міжособистісної комунікації виникає недостатній образ Ми - так звані сімейні міфи, які в неблагополучній сім'ї виконують функцію регуляції стосунків.

Весь процес функціонування сім'ї можна розглядати, як вирішення сім'єю покладених на неї завдань, які в свою чергу мають певну структуру, організуються на основі структурних схем у відповідних типологіях і зі своїми характеристиками, перебігом груповий процес і його ефективність впливу [35].

Успішне використання групового процесу потребує значних зусиль для його організації, цілеспрямованості та координації індивідуальних дій.

Безсумнівно, головну роль у системі сімейного виховання дитини відіграють батьки. Однак це положення існувало не завжди. Досить тривалий період в історії розвитку людського суспільства не існувало інституту індивідуального виховання, і вихованням підрастаючого покоління

займалася колективно вся родова, община. Тривалий час у феодальному суспільстві існував інститут "виховання" - традиція обов'язкового виховання дітей, окремо від батьківської сім'ї. Нормативні закони і закони, приписи щодо виховання дітей рідко збігалися з реальною поведінкою батьків. Традиції та звичаї у догляді та вихованні дітей відрізнялися не лише у представників різних народів чи регіонів, а й поведінка батьків у різних родинах [28].

Перша хвиля уваги вчених до проблем сім'ї та виховання припадає на XV—XVI ст. Століття. це пов'язано в першу чергу з підвищенням гостроти і суворості по відношенню до дітей. Теологи того часу приділяли особливу увагу обов'язкам дітей перед батьками, не описуючи безпосередньо батьківські обов'язки перед дітьми.

Приблизно до середини 18 ст. Прояв батьківських почуттів можна було простежити лише в щоденниках та листуванні батьків. І лише з кінця XVIII — початку XIX ст. У суспільній свідомості міцно закріпилася орієнтація на сімейне виховання дітей, а батьківська любов для більшості народів стає найвищою моральною цінністю [55].

Проблему виховання дітей висвітлювали такі видатні вчені, як Якубова Ю.М. Незважаючи на широту та популярність цієї теми в науковій літературі, досі немає єдиного визначення терміну «виховання» [7]. У своїх працях розглядає батьківство з точки зору залежності від етнічних особливостей суспільства [7].

Кравченко Т.В. представляє це, як батьківську потрібно-мотиваційну сферу [26].

Виходячи із засад системного ставлення до сім'ї, можна запропонувати такі норми феномену батьківства:

1. Виховання є відносно самостійною системою і водночас підсистемою загальної сімейної системи.

2. Феномен батьківства є складним і його необхідно розглядати у взаємозв'язку з двома рівнями: індивідуальним (батько і мати) та

надіндивідуальним цілим (реалізація моральної та духовної єдності з подружжям, щодо дітей). Обидва рівні є частиною навчання батьків.

3. На формування батьківства впливає низка факторів, які організовані ієрархічно і можуть бути представлені на кількох рівнях: макросистема – рівень впливу суспільства; мезосистема - рівень впливу батьківської сім'ї. Мікросистема - рівень своєї родини, нарешті, рівень конкретної особистості.

4. Виховання – явище динамічне, що включає процеси становлення та розвитку [55].

За визначенням Чепмена А.А, виховання – це цілісне психологічне виховання особистості (батька та/або матері), що включає сукупність батьківських ціннісних орієнтацій, установок та очікувань, батьківських почуттів, установок та ставлення до дитини та її чоловіка, виховання батьківської відповідальності та сімейного стилю [55].

Зв'язок компонентів батьківства визначається зв'язком їх складових аспектів: когнітивного, емоційного, поведінкового. Вони також є формами психологічного прояву батьківства.

Когнітивний аспект включає усвідомлення батьками своєї спорідненості з дітьми, уявлення про себе як батьків, уявлення про ідеальних батьків, знання батьківських обов'язків і потреб дитини тощо;

Емоційний аспект - це суб'єктивне відчуття людини як батька, почуття і ставлення до дитини, до себе як до батьків і до подружжя як до батьків спільної дитини;

Поведінковий аспект охоплює вміння, навички та діяльність батьків щодо догляду, догляду, виховання та навчання дитини.

Як цілісний розвиток особистості, батьківство включає кілька психологічних складових [32]:

- ціннісні орієнтації подружжя (сімейні цінності);
- установки та очікування батьків;
- батьківське ставлення;
- батьківські почуття;

- вищі посади;
- стиль сімейного виховання;
- батьківська відповідальність.

Сімейні цінності є найсильнішим інструментом об'єднання сімейного ладу. Сімейні цінності мають тенденцію проявлятися на всіх рівнях сімейної системи (подружні стосунки, відносини батьків і дітей). Крім того, ціннісні орієнтації визначають динаміку сім'ї в цілому і батьківства зокрема. Основною характеристикою сімейних цінностей є те, що вони являють собою комплекс емоцій, почуттів, переконань і поведінкових реакцій. Вони є основою для інших компонентів виховання [36].

Батьківське ставлення - це суб'єктивне уявлення про себе і свою батьківську роль. Батьківські очікування також тісно пов'язані з батьківським ставленням. Вони включають очікування, що інші люди визнають їх роль батьків.

Батьківські позиції представляють собою вибудовування батьківсько-дитячих стосунків, при якому встановлюється свідомо і несвідомо оцінка дитини батьками. Батьківські позиції виявляються в здатності батьків налагоджувати стосунки з дитиною.

Батьківське ставлення – невід'ємна частина виховання та відносно стійке явище, що включає амбівалентні елементи емоційно-ціннісного ставлення до дитини та реалізується через контакт з дитиною та форми контролю за її вихованням.

У вітчизняній психології в даний час виділяють чотири типи батьківських відносин, які відрізняються домінуванням одного або декількох компонентів:

- приймаюче-авторитарне ставлення, являє собою розуміння батьками дитини та її згоду, але водночас вимогу соціального успіху від неї;
- негативне ставлення з явищами інфантилізації, що характеризується емоційним неприйняттям дитини батьками, низькою оцінкою її

індивідуальних особистісних якостей, приписуванням дитині соціально несхвальних якостей;

- симбіотичні відносини представлені наявністю симбіотичних тенденцій у спілкуванні з дитиною, надмірною опікою;

- симбіотично-авторитарний відрізняється від попереднього типу наявністю гіперконтролю з боку батьків [10].

Кажуть, що батьківські почуття забарвлюють емоційні батьківські стосунки. Вони функціонують як особливий набір почуттів. Їх особливість полягає в розумінні того, що для збереження життя дитини необхідна турбота батьків.

Стиль сімейного виховання є найбільш характерним типом взаємовідносин між батьками та дитиною з використанням унікальних методів і засобів педагогічного впливу, які виражаються у формі особистісної взаємодії.

Наступна складова виховання – батьківська відповідальність. Сферою батьківської відповідальності є сімейно-побутові відносини. Ця відповідальність виявляється у стосунках між подружжям, у відповідальності батьків за виховання дітей. Народження дитини і прийняття на себе батьківської ролі є прийняттям батьками відповідальності за долю своєї дитини [49].

Емоційна складова батьківської відповідальності проявляється у сімейних стосунках, пов'язаних з ними емоційних переживаннях, самоусвідомленні батьками відповідальності.

Поведінковий компонент зводиться до контролю поведінки батьків і зовнішніх подій, що відбуваються, і характеризується позицією батьків у сім'ї.

Особливістю батьківської відповідальності є також її часовий характер – відповідальність може бути спрямована в минуле, розташована в теперішньому і спрямована в майбутнє, тобто може містити елемент передбачення [55].

В останні десятиліття концепція відповідального батьківства стає все більш популярною. Також широко використовується термін «свідоме батьківство». Але точного визначення цього явища в науці досі немає. Однак є досить точні компоненти, які складають це поняття.

Відповідальне батьківство – це не те саме, що добрі чи турботливі батьки. Термін «дружелюбність» характеризує емоційну сторону відносин батьків і дітей. До групи дбайливих батьків можна віднести батьків, які приділяють багато уваги дитині, стежать за її здоров'ям та іншим, але при цьому недостатньо уваги приділяють вихованню її характеру та духовного життя [49].

Відповідальне батьківство має принаймні дві складові: зрілість батьків, як особистості та повне виконання батьківських обов'язків. Особистісна зрілість батьків передбачає досягнення ними певного життєвого рівня. Соціальна зрілість передбачає здатність батьків забезпечити необхідні умови для народження та виховання дитини.

Найважливішим завданням батьків є задоволення фізіологічних, матеріальних потреб дитини. Слід зазначити, що створення сприятливих матеріальних умов для життя дитини є вкрай необхідною, але недостатньою ознакою відповідального батьківства. Має бути баланс між матеріальним, виховним і психологічним впливом батьків на дитину.

Відповідальне батьківство означає надання дитині свободи, а також суворості, можливості робити заборони та обмежувати дії дитини, коли це необхідно. Відповідальне батьківство розвивається в результаті постійної взаємодії, спілкування між батьком і дитиною.

Щоб із цієї взаємодії виникло відповідальне батьківство, батьки мають керуватися насамперед не своїми інтересами та бажаннями, а інтересами та потребами своєї дитини.

Отже, відповідальне батьківство означає розуміння інтересів дитини. Іншими словами, відповідальні батьки – це батьки, які мають певну батьківську компетентність, розуміння того, що потрібно їхній дитині в тому

чи іншому віці і в тій чи іншій життєвій ситуації. Відсутність батьківської компетентності може призвести до безвідповідальної поведінки навіть у випадку люблячих і особисто успішних батьків.

Відповідальне батьківство стає можливим завдяки постійній взаємодії та спілкуванню віч-на-віч між батьками та дитиною. Обоє батьків зобов'язані виконувати свої духовні обов'язки у вихованні дитини, незалежно від того, живуть вони разом, окремо чи навіть розлучені.

Основні аспекти відповідального батьківства слід описати так:

1. Комунікативний. Батьки повинні регулярно спілкуватися зі своєю дитиною і знати її інтереси та вподобання. Батьки повинні бути готові розділити з дитиною деякі свої інтереси та належним чином впливати на них.

2. Емоційний. Батьки повинні не тільки спілкуватися з дитиною, а й співчувати їй. Батьки повинні бути готові вислухати дитину і бути порадником. Емоційна взаємодія включає також реакцію дитини, бажання відкритися перед батьком, обговорити з ним проблеми.

3. Регулювання. Комунікативна взаємодія з дитиною не повинна бути перешкодою для її соціалізації. Батьки стають експертами дитини з життєвим досвідом і взаємодією з соціальними інститутами.

4. Економний. Дитину необхідно адекватно підтримувати. Навчання дітей, яке в сучасному суспільстві стає все більш платним, часто доводиться платити.

5. Захисна. Одним із найважливіших завдань батьків є збереження здоров'я дитини. Це також серйозна фінансова проблема, оскільки охорона здоров'я загалом стає все дорожчою в сучасному суспільстві.

6. Духовний. Важливо, щоб дитина могла засвоїти найважливіші життєві цінності, однаково важливі для будь-якого суспільства – життя, здоров'я, сім'я, культура. Виховання ціннісної орієнтації часто є складною проблемою. Соціальне замовлення для держави має виходити від батьків, які цінності і як ми передаємо нашим дітям.

Відповідальне батьківство ставить перед батьками такі проблеми:

По-перше, відповідальні батьки не може кинути дитину, вони несуть за неї повну відповідальність. Особливо негативною вважається ситуація, коли батьки залишають дитину в небезпечній або важкій ситуації. У таких випадках на допомогу дитині повинні прийти батьки.

Друга не менш важлива умова відповідального виховання – ненасильство. Відповідальні батьки ніколи не піднімуть руку на дитину, не принизять її фізично чи психологічно.

По-третє, відповідальні батьки є взірцем для дитини, свідомо будують свій імідж, щоб дати дитині правильні життєві орієнтири. Для цього вони повинні впоратися з усіма своїми недоліками і слабкостями.

Батьківський образ, який залишається в пам'яті дитини, створюється самими батьками з урахуванням інтересів дитини. Формуванню стійких уявлень про відповідальне батьківство також може сприяти правильна інформаційна політика суспільства та держави [35].

Тому в своїй роботі ми використовуємо визначення сім'ї як осередку (малої соціальної групи) суспільства, основної форми організації особистого життя, заснованої на подружній спільноті та сімейних зв'язках, тобто відносинах між чоловіком і дружиною, батьками та діти, братами, сестрами та іншими родичами, які проживають разом і ведуть спільне господарство.

До найважливіших специфічних функцій сім'ї традиційно відносять: репродуктивну функцію - або функцію народження, відтворення населення. Вона полягає у відтворенні життя і продовженні людського роду. передбачає турботу батьків про фізичне та психічне здоров'я дітей; виховна функція:

- забезпечує здійснення соціалізації особистості дитини, організацію виховання до досягнення нею соціальної зрілості; екзистенціальна функція - турбота про дітей та задоволення їхніх основних потреб.

Рольова структура сім'ї забезпечує виконання сімейних обов'язків і задоволення потреб усіх її членів. Роль - це нормативно визнана модель

поведінки, яка очікується від людини, яка займає певне соціальне та міжособистісне становище.

Феномен батьківства ми вважаємо одним із компонентів інституту сім'ї.

За визначенням Буленко Т.В, батьківство – це цілісне психологічне виховання особистості (батька та/або матері), що включає сукупність батьківських ціннісних орієнтацій, установок та очікувань, батьківських почуттів, установок і ставлення до дитини та її чоловіка, виховання батьківської відповідальності та сімейного стилю [10].

Як цілісний розвиток особистості, батьківство включає такі психологічні компоненти: ціннісні орієнтації подружжя (сімейні цінності); батьківські установки та очікування; батьківські відносини; батьківські почуття; батьківські посади; стиль сімейного виховання; батьківська відповідальність.

Найважливішими вимірами відповідального батьківства є такі: комунікативна сторона – регулярне спілкування з дитиною; емоційна сторона - батьки повинні бути готові не тільки слухати дитину і говорити з нею про важливі питання, намагаючись уникати осуду і осуду, але виступати в ролі помічника і радника; економічна сторона - батьки повинні мати можливість оплачувати навчання дитини, забезпечувати її матеріальні потреби, виховувати дитину в дошкільному закладі, додаткову освіту; охоронна сторона полягає у збереженні та зміцненні здоров'я дитини; нормативна сторона – батько має виступати експертом із досвідом спілкування з соціальними інститутами; Духовна сторона - це вміння навчити дитину основним життєвим цінностям, таким як сім'я і культура.

1.2. Дитячо-батьківські відносини та її характеристики

Сімейні відносини, в яких безпосередньо бере участь дитина, є дитячо-батьківськими с. Важливість цих взаємозв'язків привертає увагу фахівців з різних шкіл і галузей, але наукова психологія і педагогіка значно відстають від практики. Провідні домогосподарські підходи підкреслюють вирішальну роль відносин з близьким дорослим у розвитку дитини, але самі ці відносини не є предметом ні діяльнісного, ні культурно-історичного підходу.

У психолого-педагогічній літературі зміст поняття «дитячо-батьківські відносини» чітко не визначено. По-перше, вони представлені, як підструктура сімейних відносин, що включає взаємопов'язані, але нерівноправні відносини: батьків до дитини - батьківське (материнське і батьківське) ставлення; і стосунки дитини з батьками. По-друге, під цими стосунками розуміють відносини, взаємовплив, активну взаємодію між батьками та дитиною, в яких яскраво проявляються соціально-психологічні закономірності міжособистісних стосунків.

У зарубіжній психології специфіка дитячо-батьківських відносин традиційно досліджується в рамках психоаналізу (З. Фрейд, Е. Еріксон, Д. Віннікотт, Е. Берна та ін.), поведінкових досліджень (Дж. Уотсон, Б. Скіннер, А. Бандура та ін.) і гуманістичного (Т. Гордон, К. Роджерс, Дж. Байярд, В. Сатир та ін.) напрямів.

Неадекватна розробка поняття, відсутність чіткого розуміння та точного формулювання призводять до термінологічних протиріч. Проте зрозуміло, що стосунки «батьки-дитина» — це тип людських стосунків. Але ці відносини відрізняються від усіх інших типів міжособистісних відносин і є досить специфічними в цьому сенсі. Ковальчук М.С. розкриває особливості дитячо-батьківських стосунків і вважає, що вони, перш за все, характеризуються сильним емоційним змістом як для дитини, так і для батьків. По-друге, існує амбівалентність у стосунках між батьками та дітьми.

Ця подвійність виражається, наприклад, у тому, що батьки повинні піклуватися про дитину, з одного боку, і вчити його піклуватися про себе [23].

На подвійність у дитячо-батьківських стосунках вказує у своїй епігенетичній концепції та Е. Еріксон, який називає це «подвійною інтенцією», поєднує чуттєву турботу про потреби дитини з почуттям повної особистої довіри до неї, і лише сама дитина встановлює необхідний баланс між вимогами батьків та з власної ініціативи, як Ковальчук М.С. пише про внутрішній конфлікт батьківсько-дитячих стосунків: «Дитина, яка дорослішає, прагне відокремитися від батьків, які всіляко намагаються утримати її поруч, бажаючи, щоб вона розвивалась і росла». Нарешті, істотною рисою дитячо-батьківських відносин є їх постійна зміна з віком дитини і неминуче відділення дитини від батьків [23].

Виходячи з праць вітчизняних дослідників, батьківсько-дитячі стосунки можна визначити як вибіркочну емоційно-оцінну психологічну зв'язок дитини з кожним із батьків, що виражається в переживаннях, діях і реакціях, пов'язаних з віком, психологічно, особливості дітей, культурні моделі поведінки, власну історію життя та визначення особливостей сприйняття дітьми батьків і способів спілкування з ними. Тобто батьківсько-дитячі стосунки розглядаються як суб'єктивне усвідомлення людиною будь-якого віку характеру своїх стосунків з матір'ю та батьком [7].

Отже, аналіз роботи фахівців дає змогу виділити такі характеристики дитячо-батьківських стосунків: відносна безперервність і тривалість у часі; емоційна значущість для дитини та батьків; амбівалентність у стосунках (врівноваження полярних позицій); варіативність взаємин залежно від віку дитини; потреба батьків піклуватися про дитину; відповідальність батьків за дитину.

Вид і ступінь впливу на дитину визначають набір індивідуальних факторів і, головне, особистість самих батьків, як суб'єкта взаємодії:

- її стать (така ж, що й у дитини, чи протилежна);

- вік (молода, мати-підліток, літній батько, померлий батько);
- темперамент і риси характеру батьків (активні, нетерплячі, запальний, владні, поблажливі, недбалі, замкнуті, тощо);
- релігійність;
- національно-культурна приналежність;
- соціальний статус;
- професійна приналежність;
- рівень загальної та педагогічної культури [55] .

У вітчизняній психології багато уваги приділено концепції дитячо-батьківських відносин. «Сім'я, як первинне соціальне мікросередовище, - пише Кравченко Т.В. у своїх дослідженнях, - в якому людина (якщо пощастить) проживає першу чверть свого життя, немов у коконі», має величезний вплив на розвиток людини [26].

Значення сім'ї в цілому велике, і характер її стосунків з батьками має великий вплив на особистість дитини і, відповідно, на формування її життєвого шляху. При розгляді батьківсько-дитячих стосунків використовується не тільки такий напрямок аналізу, як стиль, але й батьківські установки, батьківські позиції, способи та моделі сімейного виховання [49].

«Батьківське ставлення, - пише Поліщук В.М., - це реальна орієнтація, яка дозволяє описати широкий фон взаємин, заснований на свідомій або неусвідомленій оцінці дитини, відображеної в способах і формах взаємодії з дітьми, а також, дозволяє уявити структуру в цілому і дослідити, як виражаються, актуалізуються в конкретних формах поведінки і взаєморозуміння з дітьми окремі мотиви, усвідомлені і неусвідомлені, структури особистості батьків [39].

Подібне визначення батьківських відносин дають Седих К.В. [42]. Згідно з визначенням, батьківське ставлення – це система різноманітних почуттів до дитини, поведінкових стереотипів, що практикуються в спілкуванні з нею, особливостей сприйняття і розуміння характеру

особистості дитини, її вчинків. Це визначення дозволяє проаналізувати ставлення до дитини за такими напрямками:

- реальна взаємодія батьків з дитиною (батьківська позиція);
- ставлення батьків до дитини та взаємодія з нею;
- ставлення батьків до дитини під впливом неусвідомленої мотивації батьків (батьківські установки).

Різні батьківські позиції безпосередньо впливають на розвиток соціальної активності та особистісних якостей дитини.

Батьківську позицію розуміють, як реальну спрямованість виховної діяльності батьків, що виникає під впливом виховних мотивів, як сукупність трьох факторів: уявлень батьків про дитину, ставлення до неї та спосіб поводження з нею.

У вітчизняній літературі існують класифікації, в основі опису батьківських стосунків, в яких лежить ступінь вираженості емоційної сторони спілкування і важливість типу емоційних зв'язків у сім'ї.

Одна з найбільш значущих класифікацій батьків запропонована Орбан-Лембрик Л.Є., описуючи загальні батьківські відносини в умовах тривалої консультації.

1. прийняття - (рефлексує дитина емоційно);
2. співпраця є соціально бажаною;
3. симбіоз міжособистісної дистанції;
4. авторитарний (відображає форму і контроль поведінки);
5. малий (відображає особливості розуміння дитини) [32].

Про поняття ставлення, батьківська рефлексія виховання батьків на дитину, терміни, що позначаються формами навчання, виховання.

Кожен з батьків має свій неповторний стиль, а саме: висловлює прихильність до дитини, потреби, висуває до неї вимоги, контролює їх, санкціонує їх виконання.

Постовий В.Г., з дослідженням типів сім'ї, вказує, що є 3 варіанти: традиційний, орієнтований на дітей і (демократичний). За типами цих типів стоять різні типи влади та різне внутрішньосімейне спілкування: в одних випадках спілкування відбувається переважно або виключно від дитини, в інших — від батьків [36].

За традицією виховується повага до старших, здійснюється згори, головна вимога – покора. Здатність вписатися в соціальну «вертикально орієнтована» - соціалізація дитини в сім'ї. Діти в сім'ях легко ставляться до традиційних норм, але не гнучкі в спілкуванні, своїх вчинках і уявленнях про належне.

У дитиноцентризмі першочерговим завданням є турбота про дитину. Сім'я заради дитини, для дитини працює (підхід «знизу вгору») стосунки між батьками – стосунки.

В результаті формується висока самооцінка, висока в тому, що виникає конфлікт із зовнішнім середовищем, тобто ризик соціальних рис після того, як дитина піде до школи. Одним із наслідків дитиноцентричної сім'ї є зміна системи утримання дітей 17-25 років за допомогою батьків. А в практичному контексті в діяльності (роботі), емоційному та стосунках.

У подружній (демократичній) сім'ї виховний вплив «горизонтальний», дитина і батьки мають рівні права. Завжди враховуються взаємні інтереси, і чим старша дитина, тим більше враховуються її інтереси. В результаті у дитини формуються гармонійні уявлення про свої права та обов'язки, відповідальність, свободу, розвивається активність, самостійність, адаптивність, доброзичливість, емоційна стійкість і впевненість у собі. Однак, у дітей таких сімей може не сформуватися здатність підкорятися соціальним вимогам, тобто, вони погано адаптуються до соціальної структури, побудованої за принципом «вертикалі» (тобто майже до всіх соціальних інститутів). Однак, це швидше теоретичні припущення автора, він не згадує про спостереження таких сімей [35].

Бондарчук О.І., виділяє наступне сімейне виховання: авторитарне, вседозволене ліберальне [9]. Відносини підлітка з підлітком зазвичай складаються, коли батьки дотримуються демократичного стилю. Такий стиль виховання самостійності, ініціативи та соціальної поведінки дитини в даному випадку є послідовним і водночас раціональним; батьки пояснюють підлітку мотиви вимог і заохочує їх; Влада лише в тій мірі, в якій дитина зараховується як незалежність; Батьки твердо дотримуються правил і не вважає їх непогрішними: вони слухають дитину, але не походять від неї [9].

Детальну схему сімейного аналізу запропонували лікарі-психіатр, їх опис включає функціональні ознаки: гармонійна сім'я, дисгармонійна сім'я.

Існують різні теоретичні підходи до розуміння ролі та змісту дитячо-батьківських відносин, сформульовані різними зарубіжними психологічними школами.

У класичного Фрейда стосунки між дитиною і батьками є головним у розвитку дитини. Для Фрейда мати дитини є першим і найбільшим джерелом задоволення, як об'єкт лібідо, і відокремлення від дитини було передбачено першим законодавцем і Фрейдом на тій підставі, що відхід батьків має бути неминучим для її соціального становища, дитина, яка має надмірне або недостатнє задоволення потреб і запитів раннього психосексуального розвитку мислення З. Фрейда, виражене своєрідним особистісним розвитком егоцентризму, посилене [7].

Американський психолог Е. Еріксон розглядав формування особистості людини протягом її життя від народження до смерті.

Виходячи спочатку з психоаналітичних посилок, він прийшов до висновку про необхідність більш раціональної адаптації людини до соціального середовища, що кожен індивід повинен вирішувати психосоціальні конфлікти, щоб подолати життєві труднощі. При цьому в перші роки людина відчуває значний вплив з боку сім'ї, в зоні батьківської взаємодії, а пізніше - з боку більш широкого соціального оточення: сусідів, однокласників, школи та інших соціальних інститутів, культурно-історичних

умов. Концепція Е. Еріксона підкреслює наявність подвійної мети у відносинах між батьком і дитиною, що поєднує чуттєву турботу про потреби дитини з почуттям повної особистої довіри до неї. З одного боку, батьки повинні захистити дитину від оточуючих її небезпек, з іншого – надати їй певну свободу, і дитина встановить необхідний баланс між вимогами батьків і власною ініціативою [42].

Широке визнання отримала точка зору Е. Фромма на роль матері і батька у вихованні дітей, на характеристику материнської та батьківської любові. Е. Фромм, вважаючи фундаментальною основою розвитку дитини, провів якісне розмежування особливостей материнського та батьківського ставлення до дитини [39]. Найбільш чітко ця різниця простежується за лініями: 1) умовність - безумовність, 2) керованість - некерованість. Материнська любов безумовна - мати любить свою дитину такою, якою вона є. Материнська любов невіддільна дитині, її неможливо заслужити (вона або є, або її немає). Батькова любов умовна - батько любить, тому що дитина відповідає його очікуванням. Батьківською любов'ю можна керувати, її можна заслужити, але її також можна втратити. При цьому Е. Фромм стверджує, що «йдеться не про конкретно когось з батьків, а про материнські та батьківські начала, які певним чином представлені в особистості матері чи батька» [42].

Одним із підходів до розуміння сімейної педагогіки в гуманістичному напрямку є підхід А. Адлера. На думку А. Адлера, людина — істота соціальна, розвиток особистості насамперед розглядається крізь призму суспільних відносин. Основа особистості або способу життя закладається і міцно закріплюється в дитинстві. Сімейна атмосфера, погляди, цінності, взаємоповага членів сім'ї і здорова любов (особливо матері) сприяють розвитку широкого соціального інтересу у дитини. А. Адлер розглядає виховання не тільки з точки зору користі для окремої сім'ї та дитини, а й як діяльність батьків у суспільстві в цілому.

Основними концепціями сімейного виховання за Адлером є: рівність (але не тотожність батьків і дітей, як у сфері прав, так і в сфері відповідальності) і співпраця [32].

Представник гуманістичної течії, автор феноменологічної теорії особистості К. Роджерс стверджував, що для людини характерна потреба в позитивному ставленні, яка задовольняється, коли дитина отримує визнання і любов оточуючих, і потреба в самооцінці, яка розвивається при задоволенні першої потреби. Необхідною умовою здорового розвитку дитини є відсутність протиріччя між ідеальним Я (уявленням про кохання) і реальним Я (реальним рівнем любові). Це означає, що гуманістична психологія також враховує контраст між умовною і безумовною любов'ю. К. Роджерс підкреслює, що саме безумовна позитивна увага батьків до дитини, незалежно від виконуваних дій, забезпечує повноцінний розвиток особистості дитини [10].

Ловінгер Л. (1960) вважає, що основою тих чи інших батьківських відносин є показник АРІ (авторитарна сімейна ідеологія). Цей показник відображає когнітивний аспект «Я» – усвідомлення власного внутрішнього життя та внутрішнього життя дитини; вона як би визначає рівень когнітивного розвитку «Я» [48]. АРІ відображає страх перед проявом інстинктивних імпульсів і захист індивіда від цього страху. Аспектами цього процесу є репресії та заперечення. Придушення власного внутрішнього життя батьків спочатку призводить до придушення внутрішнього життя дитини. У цьому випадку клініко-психологічні особливості батька також впливають на специфіку батьківських відносин.

Особистісні особливості батьків мають істотний вплив на характер їхніх стосунків з дитиною. Яскравим прикладом, що підтверджує це положення, є концепція шизофреногенної матері (Е. Фромм - Ф. Райхман, 1948). Мати-шизофреноген - це владна, владна жінка, яка емоційно відкидає свою дитину, водночас сильно його лякаючи, порушуючи нормальний розвиток дитини, оскільки їй потрібно контролювати життя інших людей.

Вона прагне бути ідеальною у своїх вчинках і вимагає того ж від інших. В результаті батько пасивно ізолюється від сім'ї, залишаючи повну опіку над дитиною дружині. У результаті дитина поступається і відмовляється від зовнішнього світу заради безпеки, обіцяної всемогутньою, антагоністично налаштованою матір'ю, і приховує власну ненависть і образу за її продемонстровану турботу [64].

1.3. Вплив дитячо-батьківських відносин на емоційний стан дитини

Численні дослідження показують, що діти можуть реалізувати свій потенціал як особистості, коли вони ростуть у безпечному, передбачуваному середовищі, яке забезпечує нормальне виховання та природний емоційний зв'язок. Як показують дані вітчизняних і зарубіжних психологів Столярчук О.А., Чепмен А.А., Помиткіна А.В., Орбон-Лембрик Л.Е., Кравченко Т.В., при забезпеченні безпеки, повсякденному догляді за дитиною розвиваються міцні зв'язки дітей і батьків, які можуть тривати багато років. Навіть у випадках, коли діти з нормально функціонуючих сімей були розлучені з батьками протягом тривалого часу, дитина зберігає почуття походження, яке може зберігатися протягом багатьох років. Саме це відчуття дає людині відчуття впевненості та захищеності, допомагає пережити втрати та оцінити досягнення, які вона переживає у свідомому житті.

Емоційні стосунки в сім'ї відіграють важливу інтегруючу роль, завдяки якій члени сім'ї почуваються єдиною спільнотою, відчувають тепло і підтримку один одного. Стосунки любові та співчуття допомагають зменшити розчарування, без яких не обійтися сімейне життя та виховання дітей.

Порушення емоційних стосунків у родині негативно впливає на формування особистості дитини. Узагальнюючи багатий досвід сімейної психотерапії підлітків, вчені, виділяють два типи найбільш поширених порушень емоційного ставлення батьків до дитини.

«Нерозвинені батьківські почуття» виражаються в небажанні мати справу з дитини, поверхневому інтересі до її справ. Батьки часто скаржаться на те, наскільки нудним є виховання, яке відриває їх від чогось більш важливого та цікавого. Зокрема, причиною нерозвиненості батьківських почуттів можуть бути особливості сімейного виховання, наприклад, те, що самі батьки в дитинстві були відкинуті батьками, не зазнали батьківського тепла. Наприклад, жінки, які в дитинстві були знехтувані власними матерями і не отримували необхідної підтримки з боку батьків, схильні використовувати виховні покарання (лайка, порки) і зривати злість на своїх дітей.

Було підкреслено те, що у дуже молодих батьків батьківські почуття також значно слабші, але мають тенденцію посилюватися з віком.

«Зміна ставлення батьків до дитини за ознакою статі» - часто таке ставлення батьків до дитини визначається не реальними характеристиками дитини, а тими, які батьки приписують його статі - «загалом чоловіки» або «звичайно». жінки". Якщо перевага надається, наприклад, жіночим якостям, то може спостерігатися несвідоме відторгнення дитини чоловічої статі, і навпаки. Це відторгнення відчувається дітьми і може призвести до порушення статевої ролі ідентифікації, використання неадекватних захисних механізмів, невротичних реакцій.

У неблагополучних сім'ях емоційні проблеми у дітей виражаються у вигляді реакцій агресії, страху, тривоги і депресії.

Агресія є складною за своєю структурою реакцією, що включає емоційний компонент: гнів, роздратування; агресивна поведінка: напад, удари, укуси; вербально-когнітивний компонент: глузування, словесна лайка, тощо, які виникають і змінюються в міру дорослішання людини. Агресія

проявляється у людини від одного до чотирьох років, і тенденція розвитку — від вибухових, ненаправлених спалахів до цілеспрямованих нападів і від фізичного насильства до символічного вираження агресії. Агресивні реакції, які включають спалахи гніву і супроводжуються поведінковими реакціями, такими як удари ногами, укуси, удари та крики, досягають піку у віці 3,5 років і потім поступово зникають. Більш цілеспрямовані прояви агресії, малопомітні в перші роки життя, але з часом посилюються і характерні для віку 4-5 років. У цьому віці також частішають вербальні форми агресії, такі як вираження неприйняття, суперечки та образи. Після дошкільного віку агресія у формі прямих фізичних нападів як миттєва реакція на ситуацію спадає, поведінка дітей стає складнішою: навмисною, мстивою, символічною. Тепер агресія включає в себе бійки, сварки, дражнення та образи, а також залякування, шкоду та насильство. Зростаючий когнітивний потенціал дозволяє людині 8-12 років відрізнити навмисні провокації від випадкових і менш агресивно реагувати на останні. Уміння передбачити ситуацію і продумати її можливий розвиток в майбутньому також дозволяє їм приховати невдоволення, а агресія буде відстроченою і більш стриманою. У пубертатному періоді домінують вербальні прояви агресії у формі глузування, приниження, образи, які можуть супроводжуватися вираженою афективною реакцією з криком, з проявом гніву [1].

Реакції страху, страх супроводжують процес розвитку та становлення особистості і є природними при наявності незнайомої, несподіваної ситуації.

Тривожність - це схильність людини до переживання страху, що характеризується низьким порогом виникнення реакції тривоги. Взагалі, тривога - це суб'єктивний прояв проблем людини [37]. Сучасні дослідження тривожності спрямовані на розмежування ситуативної тривожності, яка пов'язана з конкретною зовнішньою ситуацією, та особистісної тривожності, яка є стійкою особистісною рисою, а також методи аналізу тривожності як результату взаємодії особистості та її розвивати середовище [3].

Існує два види страху: особистий і ситуативний.

Під особистісною тривожністю розуміється індивідуальна властивість особистості, що відображає її схильність до негативних емоційних реакцій на різноманітні життєві ситуації, що загрожують їй (самооцінка, рівень домагань, ставлення до себе). Особистісна тривожність - це стійка схильність індивіда реагувати на подібні соціальні ситуації підвищеною тривогою і тривогою [37].

Ситуаційна тривожність визначається як тимчасовий стан тривоги, який є стабільним лише в певних життєвих ситуаціях, продукується такими ситуаціями і зазвичай відсутній в інших ситуаціях. Цей стан виникає як звична емоційно-поведінкова реакція на такі ситуації. Наприклад, телефонувати, розмовляти з незнайомцями тощо.

У кожної людини особистісна та ситуативна тривожність розвинена різним ступенем, тому, розглядаючи її тривожність, кожного можна охарактеризувати за двома показниками: особистісна та ситуативна тривожність.

У сучасній літературі домінує трактування страху як емоційного стану, до такого висновку прийшов у своїх дослідженнях Мурер, причому найчастіше цей емоційний стан наближається до страху. Мурер, один із перших дослідників тривоги в США, визначив цей стан як умовну тривогу, тобто тривогу, викликану не безумовним, а умовним стимулом здригання [61].

Д. Льюїс у книзі «Наукові принципи психології» визначив тривогу як форму невротичної реакції, що включає умовну тривогу. При цьому він розрізняє «зв'язану» тривогу, яка викликається певними зовнішніми об'єктами, і «приховану» тривогу, яка викликається тривалими внутрішніми подразниками [64].

Отже, страх як емоційна реакція виникає на реальні події, страх супроводжує очікування цих подій. Страх, виникає в людини на ранніх етапах розвитку і не може бути чітко розмежований на початку. З віком їх

прояви ускладнюються. Деякі реакції страху, такі як страх гучних звуків або різких рухів, є вродженими, тоді як страх незнайомих розвивається в другій половині першого року життя і зберігається до 3-4 років. Такі примітивні реакції страху стають менш вираженими в дошкільному віці, але виникають інші досвідні страхи. У цей час проявляється страх поганих вчинків, страх невдач, дорожньо-транспортної пригоди, пожежі і т.і. Також вперше з'являються нереалістичні страхи, наприклад страх уявних фігур і тварин. У 8-12 років спостерігається схильність до реальних страхів. Зростає страх фізичної шкоди і невдачі, зменшується страх перед привидами і монстрами. Ірраціональні страхи все ще існують - наприклад, боязнь змій і мишей, кошмарів і вигаданих персонажів. У підлітковому віці виникають реакції страху, страхи по відношенню до певних ситуацій у навчанні, міжособистісних стосунках і виборі професії. Ірраціональні страхи виникають рідко, але повністю вони не зникають. Тому страх і тривога в основному розглядаються як нормальна реакція на загрозу (або очікування загрози) з боку оточення. Ці стани попереджають людину про те, що ситуація може бути фізично чи психологічно небезпечною. Існують прояви страху і тривоги, які є більш вираженими і тривалими, не піддаються вольовому контролю і не можуть бути пояснені або логічно спростовані. У таких випадках ми маємо справу з тривожними розладами, які відрізняються від звичайної тривоги і тривожності вираженою непропорційною ситуації інтенсивністю, стійкістю, супутніми соматичними реакціями і зниженням соціальної адаптації [11].

Через тісний зв'язок тривоги та депресію об'єднали під загальним терміном негативна (негативна) афективність. Хоча негативний афект є загальним елементом тривоги та депресії, кожен розлад має свої особливості.

Депресивна реакція, яка включає почуття смутку, самотності, хвилювання, може проявлятися в травматичній ситуації і вважатися відхиленням у межах норми. Прояви депресії у дітей мають певні особливості.

Ознаки депресії у маленьких дітей віком від 1 до 3-4 років можуть включати затримку або втрату вікових досягнень, таких як: звикання до чистоти, правильного режиму сну та інтелектуального зростання. У них розвивається сумний вираз обличчя і відводять очі при близькому контакті. Відмічається поведінка, що завдає шкоди собі, наприклад биття головою, кусання, удари себе, а також самозаспокійлива поведінка, наприклад розгойдування або смоктання пальця. Вимогливість може чергуватися з апатією та байдужістю. Депресія у віці 6-8 років проявляється у вигляді дратівливості, млявості і сумного вигляду дитини. Діти втрачають інтерес до приємних занять або досягнень. Можуть виникнути регресії розвитку, наприклад, втрата когнітивних здібностей, соціальна замкнутість, надмірна тривога розлуки [16]. Додайте до цього невизначені фізичні захворювання, проблеми зі сном, кошмари та наміри завдати собі шкоди. У міру наближення дітей до 10-12 років картина депресивних проявів стає більш дорослою. Чітко проявляється падіння настрою, почуття провини, бажання самокорів. Втрата мотивації може вплинути на інтерес дітей до участі в громадських і шкільних заходах. Діти можуть проявляти опозиційну, зухвалу та агресивну поведінку, яка негативно впливає на стосунки з однолітками та академічну успішність. Можуть виникнути розлади харчування та сну, а також затримка розвитку. Коли діти стають старшими, симптоми депресії можуть ставати більш серйозними, а ймовірність самогубства та втрати інтересу чи бажання (ангедонія) може зрости. Депресія в підлітковому віці характеризується перепадами настрою та негативом, що часто супроводжується прогулами, поганою поведінкою та поганою успішністю [16]. Тобто, депресія у дітей часто має прихований характер, і в першу чергу виявляються розлади поведінки та соматичні симптоми. У дітей спостерігаються наступні види депресії.

Найлегша форма – розлад адаптації з депресивним настроєм. Основною ознакою розладу адаптації є поява короточасних, емоційних і поведінкових проблем - в даному випадку смутку, сліз, почуття безнадійності у відповідь на психотравмуючий фактор [16].

Дистимічний розлад характеризується наявністю депресії, яка спостерігається у дітей протягом усього року. Негативний настрій може приймати форму дратівливості, а не депресії. Фази депресії можуть супроводжуватися принаймні двома специфічними симптомами, такими як: втрата задоволення від діяльності, відчуття нікчемності та втоми [16]. Це порушення можна розглядати як форму тривалої адаптації. Вона також може виникнути в хронічній травматичній ситуації (наприклад, конфлікт з однолітками).

Велика депресія - це стан, що характеризується вираженістю симптомів і відносно раптовим початком, що виникає під впливом стресової ситуації [37]. При виражених і стійких проявах депресії у дитини, необхідна консультація психіатра. Психологічна корекція в основному спрямована на індивідуальну роботу з дитиною, формування позитивних установок, навчання впевненості в собі та самоконтролю, тощо.

Можна зробити висновок, що неблагополучні батьківсько-дитячі стосунки призводять до різноманітних емоційних порушень у дітей, які ростуть у таких сім'ях.

Останнім часом відзначається неухильне зростання чисельності у дітей різних порушень поведінки, що виявляються в агресивності, жорстокості, негативізмі, ворожості. Поводження, що відхиляється, є результатом несприятливого соціального розвитку і порушень соціалізації дітей.

До сімейних факторів формування порушень у поведінці дітей відносяться як деякі соціальні характеристики: (структурна неповнота сім'ї через різні обставини, багатодітність сім'ї, низький матеріальний достаток, розлучення батьків), так і емоційне відкидання дитини батьками, що панують у сім'ї негативні норми поведінки, емоційний тон відносин між батьками,

відчуження та конфліктні відносини в сім'ї, різні порушення виховних прийомів та тактик батьками.

Стиль виховання в дисфункціональних сім'ях: гіперопіка (коли з дитини роблять беспорядну людину, не даючи їй самостійно приймати рішення, вирішувати життєві завдання та проблеми), або авторитарний стиль виховання (дитину «муштрують», вимагаючи від неї більше, ніж вона може дати, намагаючись зробити з нього якийсь ідеал, яким згодом можна пишатися), або потурання виховання (коли до дитини батькам немає справи), або непостійний стиль, залежно від настрою батьків. У кожному з цих стилів виховання, переживання та почуття дитини не становлять інтересу для батьків, вона залишається зі своїми почуттями наодинці.

Панівні в сім'ї норми та стилі поведінки визначають і емоційний тон стосунків між батьками та дітьми: до більшості дітей із таких сімей педагогічні вимоги також пред'являються батьками у сварках та скандалах. Прийняті в сім'ї зразки поведінки переносяться і до зовнішнього середовища

У здорової сім'ї в кожного члена сім'ї є своя роль, і ці ролі рівноправні, кожному приділяється частка уваги, проявляється повага до індивідуальності, почуття кожного члена сім'ї видаються як цінність. У такій сім'ї дитина з дитинства може відкрито виражати свої почуття, бажання, сміливо міркувати, і буде вислухана, зрозуміла, прийнята. У дисфункціональній сім'ї у дитини такої можливості немає. На наш погляд, саме з цим пов'язано таку велику кількість емоційних розладів у дітей. Ще однією важливою проблемою є те, що діти, які проживають у подібних сім'ях, несвідомо копіюють поведінку батьків, що, звісно, негативно відбивається на їхніх майбутніх стосунках зі своїми дітьми.

РОЗДІЛ II

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН З ДІТЬМИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ УМОВАХ

2.1. Розлучення батьків, як складна життєва умова для дітей дошкільного віку

На думку психологів, розлучення – це стресова ситуація, яка загрожує спокою одного чи обох партнерів, а особливо дітей. Ситуація розлучення в сім'ї шкодить психічному здоров'ю дитини, для якої немає і не може бути розлучення ні з батьком, ні з матір'ю. Батьки не можуть відчужувати її, якщо дуже цього не хочуть.

Діти 5-7 років, особливо хлопчики, особливо болісно переживають розлучення, а дівчатка 2-5 років особливо важко переживають розлуку з батьком. За даними лікарів, кожна п'ята дитина з неврозом в дитинстві пережила розлуку з батьками, зп результатами дослідження Трубавіної І.М. [52].

Наслідки розлучення батьків можуть негативно позначитися на всьому житті дитини. До цього призводить «боротьба» батьків у період до і після розлучення, це підтверджує державна служба статистики України [14]:

37,7% дітей мають знижену успішність у школі,

19,6% страждають від дисципліни вдома,

17,4% потребують особливої уваги,

8,7% втікають з дому,

6,5% мають конфлікти з друзями.

Водночас деякі психологи вважають, що розлучення іноді можна вважати благом, якщо воно змінює на краще умови формування особистості дитини та припиняє негативний вплив подружніх конфліктів на її психіку.

Але в більшості випадків розставання батьків травмує дитину. Причому велику психологічну травму завдає не саме розлучення, а ситуація в сім'ї, яка йому передує.

До соціально-психологічних наслідків розлучення можна віднести зниження народжуваності; погіршення умов сімейного виховання; падіння продуктивності праці; погіршення показників здоров'я, підвищення захворюваності та смертності; зростання алкоголізму; збільшення кількості самогубств; підвищений ризик психічних захворювань.

Розлучення породжує багато питань, як усвідомлених (де жити, з ким жити?), так і неусвідомлених (глибина кризи після розриву близьких стосунків).

Протягом року після розлучення ризик розлучення зростає на 30%. Ці пацієнти частіше скаржаться на головні болі, розлади сечовивідних шляхів і шкіри. Вони звертаються до психіатра в шість разів частіше. Трубавіна І.М., пояснює це тим, що в критичних ситуаціях порушується взаємодія мозку, нервової та імунної систем. Після 14 місяців впливу кількість імунних клітин зменшується – зростає ризик захворювань [52].

Психічні захворювання в 5,09 разів частіше зустрічаються серед розлучених чоловіків, ніж у сім'ях, і в 2,8 разів частіше серед розлучених жінок, ніж у сім'ях. Чоловіки переносять розлучення більш болісно, ніж жінки. Наприклад, розлучені чоловіки в 3,13 рази частіше страждають психічними захворюваннями, ніж розлучені жінки. Рівень самогубств чоловіків після розлучення також значно перевищує рівень жінок [14].

Для чоловіків розлучення стає болісним досвідом. Цей процес часто супроводжується розчаруванням і зростанням недовіри до людей. Після розлучення люди бояться одружуватися вдруге: вони раніше обпікалися і їм нелегко це забути.

Тому їм так важливо зрозуміти причину розлучення і прийняти відповідні наслідки. Це набагато краще, ніж оплакувати свою долю, або тримати на когось образу, або весь час переживати сильне розчарування.

Розлучення - серйозне випробування для обох партнерів, навіть якщо воно проходить мирно. В умовах «боротьби» це призводить до психічних травм, внутрішніх потрясінь і втрати орієнтації в житті. Після розлучення колишнє подружжя стикається з проблемами самотності, необхідністю адаптації до нового соціального статусу; вони змушені шукати знайомств і нових форм спілкування з людьми.

Велике значення має і фінансове питання. Як не дивно, розлучення зазвичай призводить до зниження рівня життя матері з дітьми та підвищення рівня життя батька. Самотній жінці з дітьми часто доводиться виконувати роль не тільки матері, а й батька - вона перевантажена всілякими справами, тому що тепер вона змушена самотійно вирішувати всі сімейні проблеми [51]. Тривалий контакт між колишнім подружжям може завдати болючих страждань обом. Однак буває і так, що підтримка колишнього чоловіка дуже до речі. Бабусі й дідусі, також можуть позитивно вплинути на звикання дітей до нових умов життя. Правда, не всі батьки і не всі бабусі й дідусі можуть допомогти дітям. Якщо колишньому подружжю не вдається здійснити перехід у своєму житті, їм слід звернутися за професійною допомогою, оскільки, як згадувалося вище, пристосування дітей залежить від їх здатності пристосуватися до нової ситуації.

Подружжю не так легко відмовитися від колишніх друзів і знайомств. Звичайно, до старих зв'язків відносяться тесть і теща, свекруха і свекор, бабусі і дідусі та інші родичі. У деяких випадках у них немає думки про те, що сталося, що могло статися і що має статися. Важливо, щоб кожен чітко розумів, що сталося, і знав свою позицію щодо цього. Все це досить складно.

Дуже важливе питання - як будувати стосунки між колишнім подружжям, щоб дитина почувалася максимально безпечно. Слід зазначити, що коли сімейні справи стосуються фінансових, майнових та інших проблем дітей, важливо досягти взаємної згоди. З питаннями включення / невключення колишнього чоловіка в нове життя пов'язані різні проблеми з відвідуванням дитини батьком і виплатою аліментів. Вирішення цих питань

майже повністю залежить від того, в яких відносинах перебуває колишнє подружжя після розлучення. Якщо вони ще напружені, важко прийняти правильне рішення.

Потрібно давати психологічний простір колишньому чоловікові – батькові дитини, адже де б він не жив, для дитини він не може просто так зникнути з життя.

Якщо між дітьми і батьком буде багато неоднозначності, така ситуація призведе до появи у дитини комплексів неповноцінності, всіляких питань, ревнощів і т.і. Багато дітей часто не спілкуються з батьками, особливо якщо вони одружилися повторно, тому що їхні нові сім'ї не готові і не знають, як прийняти в сім'ю старших дітей. Навіть колишня дружина не завжди готова до того, щоб діти відвідали нову родину батька.

Якщо попередній шлюб був невдалим, особливо для матері, він може сприймати своїх дітей як символ болю і образи. Коли у неї виникають проблеми з дітьми, вона згадує минулі важкі часи і дуже боїться, щоб минулі проблеми не вплинули негативно на її потомство [13].

Слід зазначити, що спектр відчуттів у подружжя і партнерів по розлученню коливається від повної депресії до відчуття довгоочікуваного звільнення. У дітей переживання змінюються від млявої депресії, апатії до різкого негативізму, демонстрації незгоди з думкою батьків.

Навіть діти не повністю вільні від спогадів. Вони можуть бути причиною старих образ; часто на боці того чи іншого батька. Іноді вони змушені жити з іншим батьком, на чиєму боці вони стали [6].

Труднощі очікування подружжя у зв'язку з розлученням багато в чому залежать від віку дітей. Коли діти маленькі (не більше двох-трьох років), минуле життя не може вплинути на них так сильно, як на старших. Діти від 3,5 до 6 років дуже травматично переносять розлучення батьків, не можуть зрозуміти, що відбувається, і часто звинувачують себе. У три роки дитина стає особливо чутливою до оцінок дорослих, до своєї позиції по відношенню до себе, до емоційних станів дорослих [25].

Діти дошкільного віку найбільше страждають від розпаду сім'ї. У цьому віці для дитини дуже важливо мати базову довіру. Розширення кругозору дітей призводить до різної реакції на розпад сім'ї. Батьки диференційовані.

Для дошкільника розпад сім'ї - це руйнування стабільного сімейного укладу, звичних стосунків з батьками, конфлікт з перевагою батька і матері. Переживаючи конфліктну ситуацію в сім'ї, дитина відчуває сильну депривацію. Ця ситуація сприймається обома батьками як акт відмови [26].

Дитина у віці від 6 до 10 років, батьки якої розлучені, може відчувати до них злість, агресію, довгострокову образу. У віці 10-11 років діти часто реагують зневагою і тотальною злістю на весь світ. Якщо діти вже дорослі, то розлучення може їх не торкнутися, вони можуть взагалі не мати до цього особливого інтересу [25].

Важливо, щоб діти розуміли, що люди різні і іноді не погоджуються, коли вибудовують стосунки один з одним. Але це не означає, що ці люди погані. Дитині доводиться знову і знову переконуватися, що її люблять обоє батьків. Дітям необхідно дати можливість відчути себе особистостями і створити умови, в яких можна підтримувати стосунки з матір'ю і батьком.

Якщо обоє розлучених батьків зрілі, мудрі та терплячі, вони можуть обдумати все разом, щоб їхні діти виграли, а не програли. Тут дуже важливий час, терпіння і вміння пережити втрату подружнього кохання. Психологічно розлучення займає багато часу.

Найбільш вразливою з точки зору виховного потенціалу є неповна сім'я, яка утворилася внаслідок розлучення. Розпад сім'ї згубно впливає на дітей обох статей [27].

По-іншому розлучення впливає на дітей старшого віку, в тому числі на підлітків. Встановлено, що у підлітка з неблагополучної сім'ї підвищена емоційність, неврівноваженість, хвороблива чутливість, характерні для перехідного віку, за своєю суттю гіпертрофуються і роблять його психіку особливо вразливою. Почуття болю та сорому, власної неvigідності,

неповноцінності, покинутості та самотності в таких випадках не покидають дітей тривалий час, роблять їх грубими, дратівливими, некомунікабельними, втрачають інтерес до громадської роботи, навчання тощо.

Наслідки розлучення сильніше вражають хлопців, ніж дівчат. Вони стають некерованими, агресивними, втрачають самоконтроль, виявляють залежність і страх. Їх поведінка і в школі, і вдома більш інфантильна, ніж у дітей з цілих сімей. Ця риса поведінки проявляється від двох місяців до року після розлучення, але після цього часу багато труднощів згладжуються [30].

Частим наслідком розпаду сім'ї є зміна відносин дитини з матір'ю. Іноді дитина відчуває підвищену симпатію і ніжність до матері, іноді вона звинувачує матір в тому, що вона покинула свого батька, особливо якщо дитина побачила і оцінила в ньому якості, які вона, можливо, не помітила або не знала про батьківський характер, що стало джерелом розчарування для матері. В результаті вона починає критично ставитися до неї, і тим самим фактично втрачає себе і другого з батьків – маму. Дистанція між ними також збільшується, коли мати, пригнічена своїм горем і новими додатковими турботами, не знаходить достатньо часу для роботи з дитиною. Буває й так, що в таких випадках дитина сприймається покинутою жінкою як додатковий тягар, що ускладнює його подальші життєві перспективи [13].

Реакція дитини на розлучення одразу після розлучення добре досліджена та задокументована. Одна з них — шок і відмова повірити в те, що сталося — виникає, коли дитина не усвідомлює всієї глибини сімейних негараздів [30].

Злість і ворожість також є типовою емоційною реакцією дитини на розлучення батьків. Зазвичай він спрямований на батьків, відповідальних за розлучення [17].

Інші поширені переживання - почуття провини, самосуд. Коли батьки конфліктують через дітей, діти можуть перекласти частину відповідальності за розлучення дорослих або вирішити, що батько (мати) йде, тому що хоче

жити без дітей. Діти часто відчують глибоке збентеження через розлучення батьків і старанно приховують це почуття від друзів.

Після розлучення батьків діти повинні максимально пристосуватися до відсутності одного з них, а часто і того, до кого був прив'язаний. Коли батько (мати) починає зустрічатися з іншою людиною і емоційно прив'язується до нього, діти стають ревнивими і чутливими, тому що змушені ділити любов коханої людини з кимось, хто, на його думку, є стороннім. Коли розлучений батько одружується повторно, дитина зазвичай стикається з необхідністю підлаштовуватися під мачуху або вітчима [6].

Зважаючи на постійно зростаючу кількість розлучень, а також на нескінченні суперечки щодо того, що означає для дітей розрив сім'ї, вчені надали переконливі докази впливу розлучення батьків на подальше життя дітей. Дослідження базувалося на різноманітних даних Національного опитування дітей; Було досліджено, як розлучення батьків впливає на дітей, коли вони ростуть [52].

Серед 18-20-річних, які пережили розлучення батьків, 65% мали погані стосунки з батьками, 30% з мамою, 25% кинули школу, 40% звернулися за допомогою до психологів. Враховуючи всі демографічні, психологічні та економічні характеристики, виявилось, що діти розлучених батьків вдвічі частіше мають проблеми, ніж діти, які ростуть у повних сім'ях. Значний вплив розлучення на стосунки між матір'ю і дитиною проявляється в житті дорослої дитини і практично не проявляється в підлітковому віці. Молоді люди, які пережили розлучення своїх батьків у віці до шести років, мають гірші стосунки зі своїми біологічними батьками, ніж ті, хто пережив розлучення своїх батьків пізніше в житті. Загалом повторний шлюб рідко позитивно впливає на дітей, але ті, хто розлучається в ранньому віці, легше виходять із цієї ситуації [52].

Характер впливу розлучення на дітей багато в чому залежить від характеру його впливу на самих батьків. Здатність адаптуватися до нової ситуації, особливо коли дитина перебуває під опікою, має вирішальний вплив

на те, як дитина адаптуватиметься. Чим сильніше хвилюються мати і тато, тим більша ймовірність, що душевна рівновага сина чи доньки також порушиться. Слід зазначити, що у випадках, коли подружжя полегшує розлучення, це відповідно позитивно впливає на їхніх дітей,

Кравченко Т.В. виділяє три типи поведінки дитини, яка страждає на посттравматичний стресовий розлад внаслідок розлучення:

експресивний тип - дитина проявляє сильні переживання, виникають труднощі в придушенні своїх емоційних реакцій (плач, крик, сміх, тремтіння).);

контролюючий тип - дитина успішно «стримується» і її зовнішня поведінка не відрізняється від звичного. Вона виглядає більш розслабленою, ніж раніше. Така поведінка може призвести до соматичних захворювань. Емоційна складова блокується, дитина не проявляє відчуттів і емоцій з приводу того, що відбувається, домінують когнітивний і поведінковий компоненти;

шоковий тип - дитина пригнічена, створює враження відсутності, перебування в іншому світі [26].

Внутрішнє життя дитини в ситуації розлучення - це «дитяча психологія в термінах драми» - внутрішня драма, непомітна для стороннього спостерігача, перед очима якого проходять лише окремі симптоми у вигляді капризів, упертості, негативізму та інших проявів [6].

Дитина може підсвідомо звинувачувати себе в закидах про розлучення батьків. У цьому випадку звинувачення, які вона висуває на адресу своїх батьків, є захистом від почуття провини, яке несвідомо проектується на її батька чи матір. Невротичні почуття провини, які відчувають діти у зв'язку з розлученням, призводять до розвитку тривоги. На думку психоаналітиків, у хлопчиків активізуються едипові фантазії провини (відбирають матір у батька, бажають, щоб батько пішов). У дівчаток розвивається почуття провини, страху та ненависті до матері. З точки зору дитини є дві версії, які змінюють одна одну: мати бачить лише тата поганим і винним, тато бачить

лише маму. Якщо дитина може прийняти одну з цих версій, батьки звільняються від почуття провини, і дитина знову може довіряти їм [33].

Коли батьки розлучаються, порушується формування довіри дитини до світу. Світ здається їй повним небезпек, ворожнечі, непередбачуваності, тому батькам варто врахувати цей момент і усвідомити, що обидва батьки однаково важливі для дитини, оскільки мають на них свій унікальний вплив.

Розлучення призводить до низької емоційної згуртованості батьків, відсутності чіткої рольової диференціації та послідовності у вихованні дитини, відсутності збалансованої підтримки з боку обох батьків в ідентифікації дітей, що значно ускладнює процес вирішення Едипового конфлікту. У неповних сім'ях дитина ідентифікується з батьком протилежної статі. Конфлікт лояльності виникає внаслідок агресивних стосунків батьків. Для дівчинки «бути як мати» може означати ненависть до батька, а для хлопчика «бути як тато» часто означає відмову від матері [33].

Як правило, кожен партнер, вступаючи в нові шлюбно-сімейні відносини, вірить, що життя зміниться на краще. Але повторний шлюб не завжди виправдовує очікування. І чим більше хочеться отримати від життя, чим більше надії, тим сильнішими можуть бути розчарування.

Люди похилого віку та подружжя з довгим шлюбом травмовані більше, ніж молоді люди (є більше, що втрачати, більше, щоб перевчитися для нового життя) [14].

Нещодавно розлучені чоловіки та жінки частіше страждають від алкоголізму, фізичних захворювань і депресії, що іноді є прямим наслідком змін у житті після розлучення. Однак? для деяких розлучення є бажаним полегшенням, яке дає змогу звільнитися від обмежень, зобов'язань і емоційного хвилювання.

У нашій країні рівень розлучень майже вдвічі перевищує рівень повторних шлюбів, що свідчить про те, що мільйони чоловіків і жінок залишаються неодруженими протягом багатьох років. В даний час майже 40% всіх шлюбів є повторними, хоча б для одного з партнерів [52]. Сім'ї з

дітьми від попереднього шлюбу - явище не нове. Відсоток повторних шлюбів сьогодні майже такий же, як у Європі та США. Водночас слід зазначити, що суттєву різницю в особливостях формування змішаних сімей можна відзначити у ХХ ст. і сьогодні, коли більшість із них виникає внаслідок послідовності «шлюб-розлучення-повторний шлюб». У минулому змішані сім'ї формувалися переважно через послідовність «шлюб – смерть партнера – повторний шлюб».

Різниця між цими двома типами змішаних сімей полягає в наявності живого колишнього чоловіка. Контакти з колишнім партнером часто тривають і можуть включати спільну опіку, фінансову підтримку та офіційне відвідування дітей. У деяких сім'ях колишньому подружжю може бути складніше зберігати дистанцію, вирішувати конфлікти та уникати відчуття, що один із них відмовляє іншому в таких взаємодіях.

Два найпоширеніші типи повторного шлюбу виділяє Венгер Г. [11]:

1. Одруження розлученого чоловіка середнього чи літнього віку з молодшою, вільнішою і бездітною жінкою. Перші початкові відносини між ними формуються через поєднання партнерів «батьків» і «дітей», які ідеально сумісні. Подальший розвиток стосунків залежить від того, чи збережеться цей тип стосунків після періоду часу, протягом якого молода жінка розвивається і соціально дозріває, після чого вона відкидає роль партнера-«дитини» і починає проводити свою власну автономну лінію, стверджуючи, що лідерство в сім'ї.

2. Другий тип шлюбу з розлученою жінкою з дітьми. У більшості випадків обидва партнери розлучені, і різниця у віці зазвичай невелика. Обидва були незадоволені в першому шлюбі і вступають в новий в надії, що подружнє життя цього разу буде краще. Вони вже мають досвід навчання, стають менш гнучкими і повільніше змінюють свої звички. І вітчимами, і їхнім пасинкам і падчеркам потрібен час, щоб адаптуватися – пізнати характери один одного, перевірити свої знання.

Дослідження показують, що вітчимами повинні намагатися займати інше місце в житті своїх дітей, ніж їхні власні батьки та матері. Якщо вони спробують конкурувати з біологічними батьками дитини, вони, швидше за все, зазнають невдачі [6].

Повідомляється, що хлопчики, які живуть з повторно одруженими матерями, менш тривожні, більш соціально орієнтовані та демонструють вищі когнітивні здібності, ніж сини одиноких матерів [52].

У деяких сім'ях наявність нового чоловіка матері виявляється більш негативним фактором для дітей, ніж «материнський шлюб», тобто справжня неповна сім'я. Народження дитини (або дітей) у новому шлюбі робить старшу дитину «зайвою» і призводить до нехтування нею, а в крайніх випадках до безпритульності та ув'язнення в громадських дитячих установах.

Первісток ніби не «вписується» в нове життя матері. Особливо це стосується «цивільних» шлюбів, де новоспечений чоловік матері найчастіше не поспішає брати на себе відповідальність за сім'ю в цілому і дитину жінки, а забирає у неї більшу частину часу і вимагає уваги і турботи. Значна частка соціальних сиріт, якими має опікуватися держава, мають матір, яка проживає з партнером [7].

Крім того, партнери зазвичай ігнорують власну роль причини конфлікту і звинувачують повністю іншого, як це було в попередньому шлюбі. виправлення такої ситуації вимагає застосування систематичної групової психотерапії.

Нормальні, здатні до адаптації люди з більшою ймовірністю зроблять правильні висновки з минулих невдач, виберуть більш відповідного партнера для другого шлюбу або поводитимуться більш мудро й тактовно.

Чоловік, у якого в першому шлюбі була занадто емоційна дружина, яка постійно вимагала уваги, вибирає для другого шлюбу скромну, тиху дружину. Або чоловік, який у першому шлюбі мав дуже ревниву дружину, через надмірну опіку якої він відчував себе дитиною, вдруге вибирає жінку, з якою встановлює симетричні товариські стосунки, або навіть залежну жінку,

розраховуючи на його захист і турботу. він дасть їй можливість зберегти зрілість і почуття відповідальності [6].

Перевага другого шлюбу перед першим полягає в тому, що партнери більше не покладаються на «вічне», романтичне кохання і підходять до шлюбу більш раціонально. Пам'ятаючи про розчарування, які часто закінчуються в першому шлюбі, партнери вдячні за весь позитив, наявний у другому шлюбі. Його хочуть зберегти та активно захищати [22].

Отже, розірвання шлюбу з його попередніми та наслідковими обставинами – це цілий комплекс несприятливих факторів, які можуть негативно вплинути як на емоційну складову подружнього життя, так і на психічне здоров'я кожного члена сім'ї в цілому, а також на порушення у формуванні психіки дитини. - від розвитку патологічних явищ до прояву злочинної поведінки неповнолітніх.

Спільні дослідження психологів і медичних працівників показали, що навіть у дитинстві дитина може гостро переживати психологічну травму, яку мати отримує під час або внаслідок розлучення. Реакція на депресивний стан після розлучення матері може закінчитися навіть смертю дитини. Відбувається це тому, що новонароджені діти знаходяться в симбіозі з матір'ю, залишаються частиною її тіла. При несприятливій обстановці в сім'ї увага матері зосереджується на конфліктах і сварках з чоловіком, а дитина виявляється позбавленою турботи. Якщо молода мама також тривалий час перебуває в неоднозначній ситуації до або після розлучення, процес грудного вигодовування, який так необхідний для дитини, практично завжди переривається передчасно, оскільки в результаті у матері зазвичай пропадає молоко [33].

Бувають і протилежні ситуації, коли мати в стані стресу оточує дитину надмірною турботою, буквально не відпускає її, так що свій емоційний стан передається йому при прямому контакті.

Але особливо складна ситуація виникає, коли мама з якихось причин змушена розлучитися з малюком, нехай навіть тимчасово, щоб віддати його в чужі руки.

Не менш важко проходить розпад сім'ї і дітей дошкільного віку. Дослідження психологів Суятиної К., Терещенко М. показали, що для дошкільника розлучення батьків – це розпад стабільної сімейної структури, звичних стосунків з батьками, конфлікт прихильності до батька і матері. Фахівці вивчали реакцію дітей дошкільного віку на розлучення сім'ї в період до розлучення, в період розлучення і через кілька місяців після розлучення. Їх цікавили зміни поведінки дітей під час гри, їх стосунки з однолітками, емоційні прояви, характер і рівень усвідомлення конфліктів, що переживаються в сім'ї [50; 51].

Діти 2,5-3,5 років відреагували на розпад сім'ї плачем, порушенням сну, підвищеною тривожністю, зниженням когнітивних функцій, розладом, залежністю від власних речей та іграшок. Вони дуже важко розлучилися з матір'ю. Гра створила вигаданий світ, населений голодними, агресивними тваринами. Негативні симптоми зменшилися, коли батьки відновили виховання та фізичний догляд.

У дітей віком від 3,5 до 4,5 років спостерігається підвищена злість, агресивність, почуття втрати та страху. Екстраверти стали замкнутими і мовчазними. У деяких дітей спостерігався регрес в ігрових формах, для них характерний прояв почуття провини за розпад сім'ї.

У дітей 5-6 років також спостерігалось зростання агресивності та тривожності, дратівливості, метушливості, злості. Діти цієї вікової групи мають досить чітке уявлення про зміни в їхньому житті, які спричинить розлучення. Можна говорити про переживання, тугу за батьком, бажання відновити сім'ю, у дітей не було вираженої затримки розвитку або падіння самооцінки, але у найбільш вразливих були порушені сон і апетит.

Згідно з даними дослідження, єдина дитина найбільш вразлива до розпаду сім'ї. Ті, у кого є рідні брати і сестри, переживають розлучення набагато легше: у таких ситуаціях діти виганяють один на одного агресію або страх, що значно знижує емоційне напруження та зменшує ймовірність нервових зривів.

Одним із найбільш безпосередніх наслідків стресу після розлучення для дітей є порушення їх адаптації до повсякденного життя. Про це свідчать результати дослідження чеських психологів. Батько, який залишив сім'ю, часто сприймається дитиною як зрадник. Тому входження дитини в соціальне середовище стає утрудненим і деформованим.

Нерідкі випадки, коли діти з розлучених сімей стають об'єктами морально-психологічного тиску з боку дітей із забезпечених, повних сімей, що призводить до почуття невпевненості, а часто й до злості та агресії. Формування і адаптація особистості дитини ще більше ускладнюється, коли дитина була свідком або брала участь у всіх сімейних конфліктах і скандалах, які призвели до розлучення батьків, а особливо, коли дитину налаштовують один з батьків проти іншого [33].

З часом життя в такій сім'ї, що розпадається, адаптивність дитини знижується.

Процес соціальної адаптації дітей ускладнюється наполегливими спробами батьків після розлучення самостійно розпоряджатися своєю долею, забуваючи про почуття та прихильності дитини. Наприклад, у матері, з якою живе дитина, часто з'являються нові претенденти на роль чоловіка. Дитина покинута. Їй здається, що вона нікому не потрібна. За таких умов не виключено формування особистості мізантропа, для якого не існує ні етичних, ні моральних правил у поведженні з іншими людьми.

Але відсутність чоловіка біля дитини – важливий, але не вирішальний фактор. Виховання дитини в цій ситуації майже повністю лягає на плечі матері. Відсутність батька є не стільки причиною, скільки передумовою порушення розвитку [7].

Розлучення — це болісний, незручний, іноді драматичний досвід для дорослих, через який вони проходять добровільно та з найкращими намірами [33].

Для дитини розлука батьків – це трагедія, пов'язана з руйнуванням звичного середовища проживання. Таким чином, дитячий досвід розлуки з батьками варіюється від млявої депресії, апатії до різкого негативізму, демонструє (через поведінку) незгоду з думкою та рішенням батьків. Дорослі, крім того, не в змозі контролювати власні переживання, змінюють своє ставлення до дитини і часто використовують дитину, як об'єкт для розрядки своїх негативних емоцій. І це, безумовно, накладає відбиток на формування особистості дитини, оскільки діти значною мірою сприймають події та орієнтуються на реакцію дорослих у такий кризовий для них час [30].

Типи неповних сімей.

Саме сім'я має вирішальний вплив на розвиток особистості, закладаючи основу найважливіших людських якостей. Щоб ця основа була міцною, родина має бути заможною. Від того, повна сім'я чи ні, багато в чому залежить благополуччя сім'ї. Найбільш суперечливі думки існують про сім'ї, в яких вихованням дитини займається тільки один з батьків [46].

Деякі люди думають, що це завжди погано, інші стверджують, що абсолютно байдуже до дитини його виховання, а ще інші доводять, що неповна сім'я насправді має певні переваги перед повною, оскільки той із батьків, хто залишився, несе відповідальність за все, що відбувається в його сім'ї, і не прагне перекладати провину за власні невдачі чи помилки на інших члени сім'ї [33].

Безсумнівно, кожна з цих точок зору може бути прийнята або спростована однаково. Хоча повна сім'я не є нормальним середовищем для повноцінного розвитку і виховання дитини, присутність в ній обох батьків допомагає більш успішно вирішувати багато проблем, пов'язаних зі збереженням її психічного здоров'я. На це неодноразово вказували і наголошували різні фахівці, які вивчають проблему неповних сімей. Зокрема,

існує певний статистичний зв'язок між вихованням дітей у неповній сім'ї та їх подальшим невдалим сімейним життям.

Що таке неповна сім'я? Неповна сім'я - це сім'я, яка складається з одного з батьків і має одного або кількох неповнолітніх дітей [37].

Є додаткова категорія - так звані функціонально неповні сім'ї. У цій групі двоє батьків, але вони мають мало часу на сім'ю з професійних чи інших причин. Спілкування з дітьми можливе лише у вихідні, та й то по кілька годин. Крім того, деякі батьки взагалі забувають про свої виховні функції. Прикладом може бути сім'я, де один із батьків займається бізнесом. Такі батьки як би виключені з сімейного кола, значаться в ньому і реально не беруть участі в становленні особистості своїх дітей.

Причини утворення неповної сім'ї, які виділяла Суятинова К. [50]:

- через розлучення,
- позашлюбне народження дитини,
- смерть одного з батьків або їх розлучення.

Розрізняють такі типи неповних сімей, які виділяла Суятинова К. [50]:

- розлучена сім'я;
- осиротіла сім'я;
- позашлюбна сім'я.

Залежно від того, хто займається вихованням дитини, виділяють такі сім'ї: материнська або батьківська.

З огляду на те, що в умовах української дійсності в більшості випадків неповна сім'я складається з матері і дитини, тобто по суті материнської, розглянемо особливості відносин мати-дитина і їх вплив на характер психічного та особистісний розвиток дитини.

За кількістю поколінь у родині розрізняють неповних звичайних батьків і дітей і неповних продовжених батьків, дітей та інших родичів.

За словами експертів, проживання в неповно розлученій сім'ї призводить до того, що дитина отримує психологічну травму, оскільки батьки з якихось причин не змогли або не захотіли жити разом. Наслідки

розлучення відображаються на психіці дитини і призводять до розвитку почуття неповноцінності, сорому і страху. Тому природно, особливо для маленьких дітей, бажати і сподіватися на возз'єднання батька і матері. Багаторічні спостереження показали, що діти дошкільного віку відчують провину за розлучення батьків, виникають почуття ненависті, помсти. Діти у віці близько 10 років будуть засуджувати обох батьків або будь-кого, хто, на їхню думку, позбавив їх захисту.

Особливістю неповних розлучених сімей є те, що мати після припинення шлюбу часто повертається разом з дітьми до батьків. Характерним явищем у такій неповній сім'ї буде зміна батьківських ролей, коли роль матері бере на себе бабуся з авторитарними рисами характеру, а роль батька - мати з сильними рисами характеру і нахабними принципами або дідусь. Слід також мати на увазі, що іноді моральна і матеріальна підтримка батьків сприяє розлученню.

Часто діти, які залишаються з мамою, стають своєрідним цапом відпущення, щоб зменшити нервові напруження та почуття емоційної незадоволеності. Закономірним наслідком такої поведінки матері буде підвищення психологічної напруги у дітей і поява у них невротичних і поведінкових розладів [17]. Найгірше те, що психічні розлади у дітей, спричинені неблагополучною сімейною обстановкою, майже завжди хронічні. Розлучення має серйозні наслідки лише в тому випадку, якщо дитина сприймає його, як звільнення від кошмару [33].

Сирітська сім'я утворюється внаслідок смерті одного з батьків. Незважаючи на те, що втрата близької людини є сильним ударом для сім'ї, члени, що залишилися, здатні об'єднатися і зберегти цілісність сімейної групи.

Родинні зв'язки в таких сім'ях не руйнуються: зберігається зв'язок сім'ї з усіма родичами з боку померлого чоловіка, які залишаються частиною сімейного кола. Такі стосунки триватимуть навіть після повторного шлюбу, оскільки суспільство сприймає шлюб після вдовства як належне. Спокійна

атмосфера нової родини створює найкращі умови для отримання дитиною правдивої та позитивної інформації про померлого батька. Дорослі члени сім'ї відгукуються про нього найкраще, можливо, навіть трохи ідеалізуючи. В даному випадку все залежить від того, яку позицію займає по відношенню до дитини залишився батько. Тепер він і батько, і мати. А це не завжди легко [20].

Позашлюбні. Такий вид сім'ї, як позашлюбна сім'я (сім'я одинокої матері), також має свої особливості, пов'язані з народженням жінкою позашлюбної дитини [33].

Таким чином, кожен тип неповної сім'ї має свою специфіку, яка лише може позначитися на розвитку психіки дитини та формуванні її особистісних якостей.

Тепер звернемося до загальної характеристики розвитку особистості дитини в неповній сім'ї, яку виділяв Оврашко О.С. та Бернс Р.

Які перспективи виховання дітей у сім'ї без батька? З цього приводу існують різні, часто суперечливі точки зору, але майже всі вони зводяться до того, що відсутність не тільки батька, але перш за все чоловіка є важливою передумовою відхилень у психічному розвитку дитини [6].

На думку психологів, відсутність чоловічого впливу в неповних сім'ях проявляється в наступному [6]:

Порушується гармонійний розвиток інтелектуальної сфери, від розвитку вербальних здібностей страждають математичні, просторові, аналітичні здібності дитини.

Для повноцінного розвитку інтелекту дитини дуже важливо, щоб у її оточенні з раннього дитинства з'явилися обидва види мислення: і чоловіче, і жіноче.

В його основі лежить відсутність специфіки створеного людиною інтелектуального середовища. За даними дослідження, чим частіше хлопчик буває з батьком, тим краще він вчиться, і ця залежність спостерігається і при

рівних здібностях. Батько, активний, заповзятливий, кмітливий, орієнтований на успіх, пробуджує у сина бажання відповідати цьому образу [21].

Відомо, що на розвиток інтелекту впливає спадок, соціальне середовище, власний досвід дитини [28].

Тому дуже важливо, в якому віці дитина була позбавлена можливості випробувати на собі вплив обох батьків, які є для неї першим джерелом необхідного життєвого досвіду. Як правило, чим раніше дитина втратила батька, тим більше страждає її психічний розвиток. Особливо важливі перші два роки життя. У цьому випадку втрата батька через його смерть особливо впливає на успішність дитини в навчанні, якщо момент нещастя припав на молодші шкільні роки. Також наявність чоловіка (батька) у сім'ї впливає на формування у них інтересу до навчання та навчання, стимулює бажання вчитися [26].

Можливі й інші варіанти, якщо думка батька про важливість академічних успіхів у подальшому житті може стати вирішальною і вплинути на ставлення дитини до навчання. Особливо це стосується дівчат. Зокрема, причиною її виховної неуспішності може бути те, що батько навчив доньку правилам жіночої поведінки в її найбільш традиційній формі: жінка слабка і пасивна, вона потребує постійної турботи та уваги з боку чоловіка, основна справа – дім і життя, всілякі науки, кар'єра та інтелектуальний розвиток є прерогативою сильних чоловіків [27]. Результатом такого чоловічого впливу стало те, що дівчина, чітко визначивши своє місце в житті, була цілком задоволена собою, а постійні трійки «з натяжкою» з геометрії та фізики її трохи хвилювали.

Загальний інтелект і розумова обдарованість частіше асоціюються з наявністю успішного, сильного і активного батька, а високий рівень творчих здібностей часто виявляється у дітей, покинутих батьками. Є також докази того, що в більш фінансово заможних верствах суспільства діти-сироти часто мають вищі здібності, ніж діти з повних сімей [43].

Процес гендерної ідентифікації між хлопчиками та дівчатками стає все менш зрозумілим, несформованість навичок статевої поведінки.

Діденко С.В. відзначає, що втрата або відсутність статевого почуття призводить до глибоких змін всієї особистості людини. У такої людини помітна втрата свого «Я», порушується вся система її стосунків з іншими людьми [15].

Батько відіграє велику роль у розвитку специфічних сексуально-психологічних характеристик у чоловіків і жінок. Встановлено, що з перших місяців життя дитини батько по-різному грає з хлопчиком і дівчинкою і починає формувати їхню гендерну ідентичність. На думку психологів, перші 5-7 років життя відіграють вирішальну роль у розвитку рис маскулінності у хлопчика та у побудові гетеросексуальних стосунків у дівчинки в майбутньому. Найбільш успішно діти справляються з тією чи іншою психосоціальною роллю в дошкільному віці: хлопчики у віці 5-7 років, у дівчаток цей період більш розмитий (3-8 років). Під впливом соціальних впливів, які переважно виходять від батьків у дошкільному дитинстві, у 3-6 років у дитини формується уявлення про приналежність до певної статі, що дуже сильно впливає на весь подальший хід. Формування особистості дитини як чоловіка чи жінки. І чим довше дитині доводиться жити без батька в цей період, тим серйознішими можуть стати труднощі статевої ідентифікації, коли жоден інший чоловік не служить ефективним сурогатом [15].

Відсутність батька в сім'ї або людини, яка його замінює, позначається на розвитку особистості хлопчиків і чоловічої самооцінки. На це наголошують психотерапевти. Вони виявляють, що хлопчики, які в дитинстві не мають можливості для адекватного спілкування з батьком, часто не вміють виконувати батьківські обов'язки, що негативно впливає на особистісний розвиток дітей [45].

Хлопчики-сиріти або приймають жіночу поведінку, або розвивають спотворене уявлення про чоловічу поведінку як про антагоністичну протилежність жіночій і не бажають прийняти те, чого їх намагається

навчити мати. В обох випадках формується образ чоловічої поведінки як агресивної, грубої, різкої, жорстокої [13].

Хлопчикам, які виховуються без батьків, важче розвивати здатність співпереживати, контролювати свою поведінку, і вони, швидше за все, стануть нерозкаяними психопатами. Такі хлопці часто менш зрілі та менш цілеспрямовані, не почуваються достатньо впевнено, малоініціативні та більш неврівноважені, більш тривожні [6].

Для правильної гендерної ідентифікації необхідно, щоб дитина не тільки чітко усвідомлювала, що вона тотожна своєму батькові (матері), але й мала ніжні почуття до батька протилежної статі, з яким за звичайних умов виховання спілкується. особливо тісні стосунки складаються в цей єдиний момент. Якщо таких стосунків немає, це теж може бути однією з причин виникнення гомосексуалізму. Цю думку поділяють багато дослідників, які займаються проблемами психосексуального розвитку особистості [15].

Важко навчити дітей навичкам спілкування з представниками протилежної статі.

Стає можливим створення надмірної прихильності до матері, оскільки немає такого члена сім'ї, який міг би «відірвати» дитину від матері і вивести його в широкий світ.

Ще однією проблемою, з якою стикаються діти з неповних сімей, є невміння протистояти життєвим труднощам, невпевненість у собі і, як наслідок, низька соціальна активність. Цю особливість в інтелектуальному та особистісному розвитку таких дітей відзначають педагоги та психотерапевти [50]. Люди з неповних сімей частіше, ніж діти з повних сімей, схильні до живи тільки сьогоднішнім днем і сподіватися, що, можливо, одного дня їм пощастить.

На думку дослідників, такий стан більше властивий дівчатам, у яких особливо яскраво виражена соціальна риса, властива невдахам: вони невпевнені в собі і не сподіваються на успіх у майбутньому. Такі дівчата зізнаються, що готові вийти заміж при першій же можливості, так як самі

вони ніколи не зможуть змінити своє становище, тому заміжжя - єдиний можливий вихід. Але й у сімейне щастя не вірять.

Тут також далеко не найкраща ситуація щодо соціальної зрілості та ступеня соціальної активності хлопців, які виростили в неповній сім'ї. Суятинова К., відзначає соціальну, громадянську та психологічну незрілість її особистості, тобто інфантилізм, причину якого вбачають у «жіночому» вихованні, у зменшенні ролі батька в сім'ї.

Було проведено небагато досліджень щодо довгострокових наслідків розлучення, але результати свідчать про те, що багато розлучених батьків не можуть впоратися з емоційними проблемами та нормально жити протягом кількох років (десять років після розлучення). У цих сім'ях діти передчасно змушені не тільки надавати психологічну підтримку батькам, але й брати на себе всі інші проблеми під непосильним тягарем відповідальності за стан батьків. У таких випадках власний емоційний і психічний стан і розвиток вже під загрозою. Ці дослідження показали «затяжний» і так званий «ефект сну». Особливо з дівчатами. Що це означає? Так багато проблем, здається, живуть у підсвідомості. Коли настає час закохуватися, вони відчувають себе дуже скутими - відчуття батьківської відмови, що залишилося в ці роки, переростає в інтенсивний, неконтрольований страх зради. Їм важко налагодити нормальні стосунки, а згодом – і з чоловіками, з чоловіками [30].

Гіпоретенція - це зневага [37].

Матері-одиначки відчувають на своїх плечах такий важкий тягар різноманітних обов'язків і відповідальності, що не завжди витримують його, вирішуючи проблему таким чином: хай буде як буде, хай дитина ростить і ростить сам. Можливо, найкраще «вільне» виховання? Може все просто працює? Такі мами зводять спілкування з дітьми до мінімуму: погодувати їх, одягнути якимось, викликати лікаря, якщо взагалі [9].

Така батьківська політика називається гіпопекторством – серйозний брак уваги. А це вже інша крайність, яка таїть у собі небезпеки як для взаємин, так і для формування характеру дитини. З повсякденного досвіду

також відомо, що більшість дітей групи ризику походять з неповних сімей, де ніяк не помітна допомога та вплив батька, а мати не бажає самостійно брати на себе тягар виховної роботи. Або буває так, що він хоче, але не знає, як скеровувати поведінку дитини, займатися її проблемами, стати для неї старшим другом, опорою [9].

Гіперопіка над дитиною – це не повнота свободи, а доказ байдужості до неї, яка постійно травмує її душу, загартовує ситуацію. Нерідко діти починають хуліганити – намагаючись (хоч і несвідомо) привернути увагу матері, вони сподіваються, що тато дізнається про його злочини і з'явиться на «розборки». Діти готові терпіти навіть покарання - хоча б для того, щоб батьки не були зовсім байдужі до їхньої долі [21].

2.2. Характеристика дошкільного віку та його особливості

У період дошкільного віку, який триває від трьох до шести років, відбуваються найважливіші події в житті дитини. По-перше, це кризовий вік і він характеризується деякими особливостями, які відносять дитину до іншої вікової категорії [27].

У загальному вигляді симптоми кризи наступні [12]:

- відмова виконувати вимоги дорослих, але це не має нічого спільного з непокорю. Це просто негативна реакція на конкретну людину;
- усвідомлення дитиною своєї особистості, не маючи іншого механізму для свого звільнення, дитина починає бути непохитною у своєму рішенні;
 - частий протест проти дій дорослих;
 - знецінення позиції дорослої людини;
 - прагнення до незалежності, наполягання на своєму.

З характеристики бачимо, що криза цих трьох років має перш за все соціальне коріння, що виражається в спробі змінити рівень взаємин дітей і дорослих. Прагнення малюка до самостійності, до «входження» в доросле життя характеризується тим, що дорослі в цьому віці стають для дитини зразком для наслідування. Від них залежить, як малюк і оточуючі переживуть цю кризу. Не варто з цим боротися, необхідно лише враховувати конкретні механізми, які впливають на розвиток дитини дошкільного віку.

На відміну від дитинства, його потреби різко змінюються. Найважливішими є потреби в активному русі, активному спілкуванні та активному враженні. Для дитини цього віку мова стає найважливішим засобом спілкування. Хто не знає «чому», коли ти задаєш дорослим тисячу питань! Відповіді на запитання допоможуть маленькому чоловічкові розширити знайомство з навколишньою дійсністю. Дуже важлива реакція дорослого. Воно повинно бути серйозним і зрозумілим. Провідною діяльністю дошкільника є рольова гра. Через гру діти отримують нові знання про навколишній світ, уточнюють свої уявлення та регулюють стосунки з однолітками. Гра допомагає дітям контролювати свою поведінку та приймати нові практичні рішення [54].

Гра містить такі компоненти:

Роль - ігрові дії - передача значення - товариш по грі - правила

Виконання ролі в грі - дуже важливий акт для дитини. Згодом, граючи роль, дитина бере на себе функції дорослого, збагачуючи свій соціальний досвід [12].

Ігрові сюжети мають образотворчий характер. Вони важливі для дитини, оскільки вчинками вчаться перетворювати дійсність.

У грі дитина здійснює перенесення значень з одного предмета на інший. Дитина моделює уявну ситуацію і вчиться взаємодіяти з різними предметами, «продумуючи» їх роль у грі. Замість шаблі - палиця, обрисами нагадує шаблю. Замість коня – швабра, бо має «кудрлату» частину, схожу на гриву [56].

Грі обов'язково потрібен друг, інакше вона втрачає свою привабливість. У грі сенс дій одного гравця народжується для іншого учасника.

Правила для дитини в грі дуже важливі, тому що вона отримує задоволення від правильності своїх дій. У цьому віці це новий вид задоволення, нова форма задоволення – робити це за правилами [12].

Рольова гра акумулює появу елементів праці в діяльності дитини, оскільки дія зазвичай вимагає певних трудових зусиль. Вона відіграє основну роль у підготовці дошкільника до подолання соціального досвіду [54].

Дошкільний вік є основним етапом у розвитку пізнавальних процесів дитини. Характеризується посиленням відчуттів, сприйняття та зорових уявлень. Мислення дошкільника прогресує від наочно-дієвого (у дитинстві) до наочно-образного. Це дозволяє дитині встановлювати зв'язки між предметами та їх властивостями. Таким чином, дитина опановує перцептивними актами, які дозволяють виокремити найбільш характерні властивості предметів. Розвиток мислення тісно пов'язаний з мовою. Звичайно, мова в три-чотири роки ще не виконує функцію планування. Дитина може уявити хід практичної дії, але не може сказати, яку дію виконати. Наприклад, дитині трьох і шести років запропонували скласти пазл. Трирічна дитина робить це навмання, і коли їй це вдається, вона дуже щаслива. Шестирічка спочатку оголошує свої вчинки: «Спочатку я поставлю на хаті дах, а потім паркан і квітку, що буде рости біля паркану» [12].

Цей вік характеризується розвитком пам'яті, яка все більше диференціюється від сприйняття. Звичайно, впізнавання відіграє велику роль і при повторному сприйнятті об'єкта, але чим далі, тим чіткіше проявляється репродуктивна здатність у дитини. Спочатку формується довільне відтворення, а потім довільне запам'ятовування.

Уява дитини починає формуватися в ранньому дитинстві. Але на цьому етапі він виступає як пасивний слухач казок та оповідань. Дитині природно співпереживає героям, але не завжди вистачає терпіння дослухати до кінця.

Тому книжки для малюків з невеликим текстом і привабливими картинками випускаються з самого початку. У дошкільному віці, де основним видом діяльності є гра, швидко розвивається уява. Особливістю образів, які створює дошкільник, є те, що вони можуть існувати лише в контексті діяльності. Конструювання, малювання, моделювання підходять для цієї гри як ніщо краще. Вони створюють зовнішню оболонку для підтримки уявних образів [12].

Слід зазначити, що дошкільний вік є початковим етапом становлення особистості дитини. Основними елементами є система мотивів, моральні норми та довільність поведінки. Навіть малюк розрізняє мотиви особисті та суспільно значущі. Переважають особисті мотиви. Досить подивитися, як дитина намагається застати необхідними предметами в грі, в побутових сценках. У спілкуванні з дорослими дитина шукає похвали. Вона шукає прихильності. Вона має настільки сильну потребу в позитивній оцінці своєї особистості, що часто перебільшує плоди своєї діяльності [39].

У дошкільному віці починають формуватися уявлення про моральні норми. Дитина дізнається, «що таке добре і що таке погано». Звичайно, в моральній орієнтації основний приклад подає дорослий. Дитина у своїх діях керується своїми діями [12].

Поведінка дітей ще нестабільна. Це змінюється весь час залежно від того, що ви бачите в житті, чи у фільмах, чи що ви читаєте. Дитина ще дуже залежить у своїх діях від дорослих або однолітків, наслідує їм, не піклуючись про правильність своєї поведінки. Вона ще не навчилась співвідносити ступінь правильності своєї поведінки і «модель» [27].

В кінці цього періоду вже можуть бути зачатки довільної поведінки, що характеризується стабільністю, неситуативністю, здатністю дитини співвідносити зовнішні подразники і внутрішню позицію.

Важливим моментом у розвитку дітей дошкільного віку є поява власної особистісної свідомості та знаходження свого місця у світі дорослих, прагнення до діяльності, яка буде позитивно оцінена дорослими. Для дитини

дуже важливо, щоб праця її рук була оцінена батьками чи вихователями. І, звичайно, прагне високої оцінки своєї праці [12].

2.3. Умови адаптації дітей дошкільного віку в складних життєвих умовах, як розлучення батьків

Психологічна допомога потрібна сім'ям, які опинилися в складній життєвій ситуації. Проблеми можуть бути викликані зовнішніми змінами (вікова криза у дітей, розлучення батьків, смерть близької людини) або індивідуальними особливостями певних людей. Корекція батьківсько-дитячих стосунків передбачає створення сприятливого клімату в родині, навчання дорослих правильному спілкуванню з дитиною [53].

Реакція дітей на розлучення батьків залежить від якості життя, матеріальних умов сім'ї, уваги дорослих, кількості членів сім'ї, крім батьків. Діти, яких батьки не підготували до майбутньої події, отримують велику емоційну травму, а також діти, які беззастережно стають на бік одного з батьків, а другого сприймають як ворога, зрадника і відчувають до нього сильні негативні почуття.

Дітей, які пережили розлучення своїх батьків, можна розділити на три широкі групи [26]:

- **Переможці:** ця група отримує певні вигоди від розлучення їхніх батьків. Наприклад, подарунки від тата на вихідних, підвищена увага з боку мами і рідних. Часто ця група дітей шантажує одного з батьків, щоб отримати бажане (інакше я переїду до тата/матері). - **Невдахи:** це діти, які продовжують страждати навіть через деякий час після розлучення батьків. Причини такого стану можуть бути різними. Дитина може відчувати провину перед батьками і вважати, що вона є причиною їхнього розлучення. Можливо, страждання дитини пов'язані з погіршенням ставлення до неї

батьків, особливо якщо дитина схожа на маму чи тата. Ця група дітей потребує спеціального професійного психолого-педагогічного супроводу.

- Ті, хто вижив: група дітей, які впоралися з цим досвідом, змогли зберегти позитивну життєву позицію. Вони стали більш уважними і чуйними не тільки до близьких, але й до оточуючих. Психологічно складна життєва ситуація вчить цих дітей, наскільки важливі довірливі стосунки між близькими [26].

Приймаючи остаточне рішення про розлучення, подружжя несе велику відповідальність перед своїми дітьми. Мама і тато повинні донести до дитини ситуацію, що склалася, допомогти їй адаптуватися до неї. Крім того, батькам необхідно правильно визначити свою поведінку по відношенню до дітей, адже якщо розлучення буде необхідним, то не тільки у колишнього подружжя, а й у дітей буде можливість гармонійно покласти своє життя. У родині, де атмосфера постійно напружена, діти не почувуються щасливими. Водночас необхідно розуміти, що навіть найвиправданіше розлучення може стати серйозним потрясінням, завдати непоправної шкоди психічному здоров'ю дитини та призвести до таких серйозних соціальних наслідків, які позначаються на подальшому житті дитини.

Хороший контакт з дітьми допомагає побудувати гармонійні стосунки з дитиною. Взаєморозуміння, щира турбота і любов сприяють формуванню довірливих стосунків і контакту з дитиною. У такій атмосфері діти можуть розвиватися (емоційно, духовно, фізично, морально) і ставати однією особистістю. З нашої точки зору, в ситуації розлучення обоє батьків повинні зайняти чітку позицію щодо дітей: з тактики поведінки необхідно виключити скритність, замовчування, обман. Навпаки, має переважати щирість, зрозуміла аргументація, доступне пояснення ситуації, що склалася. При всьому цьому батьки повинні враховувати вікові та індивідуальні особливості дитини [58].

Колішньому подружжю також рекомендується ділитися своїми власними стосунками та стосунками з дітьми. Якісні пояснення дозволяють

дитині зрозуміти, що її чекає, якими будуть її подальші стосунки з мамою і татом, чи зустрінеться вона з батьками. Якщо дитині розповісти про це людина, яка їй довіряє і любить, максимально спокійно, без перебільшень і без зайвих емоцій виклавши всі обставини, дитина більш раціонально і спокійно поставиться до того, що сталося [26].

Ситуація розлучення і нові виховні проблеми вимагають від батьків особливої уваги до себе, чесною і самокритичною оцінкою власних мотивів. Тільки робота над собою може запобігти несприятливим наслідкам виховання дітей після розлучення. Батьки повинні домовитися про спільні заходи щодо виховання дитини після розлучення та створити всі необхідні умови для повноцінного виховання. У сучасному житті досить поширені ситуації, коли люди виконують батьківські обов'язки не щодня, а час від часу. До цієї категорії батьків належать не тільки батьки, які розлучилися зі своїми дітьми після розлучення. Останнім часом у зв'язку з тим, що бабусі помолодшали, батьки, які займаються вихованням дітей, іноді змушені відпускати своїх дітей на кілька років до бабусь і дідусів. Батьки бачать дітей у вихідні, їдуть у відпустку, їдуть у відпустку. Часто такі ситуації стають джерелом гірких переживань для дітей і батьків, викликаючи довготривале і стійке почуття провини [58]. Перш за все, слід пам'ятати, що виховання дитини, її ефективність прямо не впливає з кількості часу, проведеного разом. Будь-який контакт з дитиною, навіть короточасний, може бути корисним.

Складність виховання в цих ситуаціях полягає насамперед у тому, що при відносно рідкісних зустрічах батькам важко побачити зміни в дитині, важко підтримувати глибокий духовний контакт з дітьми. І все ж, незважаючи на ці труднощі, можна з упевненістю сказати, що «на вихідні» батьки можуть забезпечити дитині таку ж повноцінну освіту і прищепити дітям почуття глибокої любові і поваги [38].

Давайте визначимо завдання, які потрібно вирішити батькам «на вихідні» [58]:

1. Контакткування дитини, прояв щирого інтересу до її проблем і труднощів.

2. Дуже важливо, незважаючи на ізоляцію дитини, намагатися жити з її турботами і щиро цікавитися її дитячим життям. Щира зацікавленість батьків є запорукою ефективної організації зустрічей з дитиною. Це може бути заплановане відвідування кінотеатру, можна просто погуляти і поговорити на теми, які цікавлять дитину [58].

Важливо, щоб батьки визнали проблему і хотіли її вирішити. У своїй роботі психолог використовує різні методи. Батьківсько-дитячі стосунки можна виправити, але для цього потрібно багато сил і терпіння. Найчастіше використовується:

- інтерв'ю з дорослими членами сім'ї. Батьки отримують інформацію про розвиток своєї дитини, її психіку та вікові особливості.

- дискусії. Дорослим пропонується висловити своє ставлення до теми, яку викладає психолог. Обговорення також допомагає проаналізувати виховну діяльність у конкретній родині, поділитися ідеями, зрозуміти суть проблеми та разом знайти найкраще рішення.

- бібліотерапія. Батькам пропонується прочитати книги про виховання дітей, а потім поділитися своїми думками з цього приводу.

- навчальні курси Батькам пропонується під час рольової гри вирішити складні ситуації, характерні для даної родини. При цьому шукаються нові шляхи виходу з проблеми, виробляються шляхи ефективної поведінки.

- виявляйте любов до дитини, пишайтеся нею.

- покладайтеся на сильні сторони дитини і не дозволяйте їй нагадувати вам про минулі невдачі.

- знаходьте спільні заняття, більше пустуйте і смійтеся з дітьми.

- дозвольте дитині самостійно вирішувати посильні проблеми та виправляти наслідки своїх помилок.
- уникайте суворих покарань і критики.
- слухати дітей, вселяти в них оптимізм, радіти найменшим успіхам.
- корекційна робота з дитиною ігрова терапія.

За допомогою ляльок дитина може відтворювати деструктивні ситуації спілкування, висловлювати гнів чи страх близьким людям, усвідомлювати свої почуття. Обумовленість того, що відбувається, усуває негативні наслідки, знімає внутрішні обмеження.

- арт-терапія. Займаючи творчість, дитина розслабляється і передає неусвідомлені страхи і переживання. Через кольори, дрібниці, звук і клей діти виражають себе, тому важливо схвалити кінцевий результат її діяльності, незважаючи на її якість.

- казкотерапія. Через пригоди чарівних персонажів дитині найпростіше пояснити складну ситуацію. Герої проходять через ті ж проблеми, що і маленький клієнт, пропонуючи різні шляхи їх вирішення та допомагаючи побачити ситуацію під неочікуваним кутом. Психокорекційні казки м'яко впливають на емоції та підсвідомість дитини, навчаючи її продуктивної поведінки.

Методи корекції: взаємодія дитини і дорослого, групові заняття, в яких беруть участь усі члені сім'ї, дуже важливий для вибудовування нових дитячо-батьківських відносин. Методики, що застосовуються психологами, дозволяють побачити з боку свою типову поведінку, її вплив на близьких людей. В результаті з'являється бажання виправити ситуацію, створити теплий мікроклімат в сім'ї.

Психологами застосовуються: Арт-корекція, коли дорослі та діти малюють спільні картини. При цьому стають очевидні всі основні проблеми у взаємних сім'ї. У дорослих їх потрібно розібрати і на наступних уроках поставити завдання, спрямоване на формування нового типу поведінки.

Ігрове спілкування, яке допоможе зняти емоційну напругу. Батьки і діти стають рівноправними партнерами і починають краще розуміти один одного. Найефективнішими є рухливі ігри (наприклад, спільне подолання смуги перешкод), конструювання з конструкторів Lego, пісочна терапія.

Фізична психокорекція, що дозволяє зблизити сім'ю за допомогою масажу і спеціальних вправ. При цьому знімаються м'язові затискачі, відбувається емоційне зближення.

«Зіркова година» Члени сім'ї по черзі намагаються зіграти роль «Зірки». Решті учасників заняття варто звернути особливу увагу на щасливчика, грати в обрані дитиною ігри і робити приємні сюрпризи [53].

Психологія дитячо-батьківських відносин дуже складна. У кожному випадку потрібний індивідуальний підхід та коректність фахівця, який надає допомогу. Однак за бажання вихід можна виявити, навіть якщо спочатку ситуація здається тупіковою.

РОЗДІЛ III

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТІ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН З ДІТЬМИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ УМОВАХ, ЯК РОЗЛУЧЕННЯ БАТЬКІВ

3.1. Методи, методика і процедура дослідження

Вибірку емпіричного дослідження склали 5 подружніх пар (10 людей), які звернулись за допомогою психолога в стадії розлучення та після розлучення, які мають одну дитину, та не можуть врегулювати проблему дитячо-батьківських відносин в складних життєвих умовах розлучення. Всі діти (5 дітей) дошкільного віку, які і склали групу сімейної медіації на базі психолого-консультативного центру. Дослідження проводилось впродовж грудня-лютого 2021-2022 рр.

При дослідженні психологічних особливостей дитячо-батьківських відносин в складних життєвих умовах розлучення емпіричне дослідження було проведено в декілька етапів.

Для проведення емпіричного дослідження були використані наступні методики:

- Особливості дитячо-батьківських відносин ми досліджували за допомогою методики «Опитувальник батьківського відношення»
- Методика Р. Жилія, що дозволяє зрозуміти ставлення дітей до сімейного оточення. Дитині пропонується розглянути картинки, на яких зображені люди в різних ситуаціях, і вибрати своє місце.
- Тест Бене і Антоні, адаптований вітчизняними психологами. Він діагностує емоційні стосунки всередині сім'ї. Дітям пропонується 20 фігурок, з яких треба розподілити своїх родичів, а потім в ігровій формі співвіднести з ними запропоновані предмети та твердження.

- Методика, що виявляє ступінь ідентифікації дитини з мамою і татом, а також особливості ставлення до них.

Як ми зазначили вище, наше емпіричне дослідження складалось з декілька етапів, а саме:

Перший етап: батькам, було запропоновано пройти методику «Опитувальник батьківського відношення», завдяки якому ми змогли дослідити особливості дитячо-батьківських відносин в родинах

Другий етап: проведення занять з сімейної медіації, контрольне проведення методики «Опитувальник батьківського відношення»

Третій етап: проведення самих методик дослідження, які ми зазначали вище.

3.2. Результати дослідження та їх інтерпретація

Отримані результати, на першого етапу нашого дослідження, за методикою «Опитувальник батьківського відношення», завдяки якому ми змогли дослідити особливості дитячо-батьківських відносин в родинах, дав змогу визначити основні труднощі, з якими стикаються батьки:

- 1) брак часу на спілкування з дитиною;
- 2) відсутність уявлень про особливості розвитку дитини;
- 3) нерозуміння причин тієї чи іншої поведінки дитини;
- 4) труднощі у виборі ефективних засобів виховного впливу;
- 5) складність саморефлексії своїх стосунків з дитиною;
- 6) Нестабільність - непослідовність батьківської позиції.

Тому, ми вважаємо доцільним проведення другого етап: занять з сімейної медіації.

Сімейна медіація проводиться коли:

- будуть пари, де обидва партнери прийняли остаточне рішення розійтися. Вони знають, що не хочуть звертатися до суду, щоб вирішити питання про розлучення, і шукають альтернативний шлях переговорів.

- будуть пари, де один із партнерів прийняв остаточне рішення розлучитися, а інший хоче зберегти стосунки. Це більш складні випадки, оскільки медіатор не може повернути втрачену сім'ю іншій особі. Це не в його владі. Те, як цей партнер сприйме неминучість розставання, залежить від того, коли почнеться посередництво. А також, як потім буде проходити обговорення питань, що виникають у шлюбборозлучному процесі.

- будуть пари, які повністю виснажені конфліктом, але самі не можуть його вирішити. Вони не знають, який фахівець їм потрібен, окрім того, що точно знають, що навряд чи досягнуть бажаного спокою в суді. У таких випадках на попередньому етапі ставиться інше завдання – допомогти подружжю визначитися, який спеціаліст їм потрібен: сімейний медіатор чи сімейний терапевт.

Одним словом, сімейна терапія затребувана, коли в парі виникають конфлікти, які подружжя не можуть вирішити самотійно і все ще шукають вихід, щоб зберегти стосунки.

Сімейна медіація використовується частіше, коли рішення про розірвання шлюбу вже остаточно прийнято одним або обома з подружжям.

Сімейна медіація є ефективною в тому, що:

- процес посередництва відбувається швидше, увага зосереджена на практичних аспектах (розподіл фінансів та активів, виховання дітей, тощо).

- медіація є предметно-орієнтованою, почуття та емоції не є фокусом процедури.

- медіація не працює при внутрішньо-особистісних конфліктах і не вирішує глибоких особистих проблем.

- якщо ми дозволимо медіатору активніше втручатися в керівництво переговорним процесом, буде зроблено все для підвищення автономії та незалежності сторін.

- велика увага приділяється тому, як батьки продовжують виконувати свої батьківські обов'язки.

Розуміння цих факторів, а також індивідуальних особливостей кожної пари дає змогу медіатору самостійно вирішити та допомогти подружжю прийняти рішення чи розпочати процес медіації, в якому обсязі, на яку тему.

В нашому дослідженні, всі пари дали згоду на сімейну медіацію, з врегулювання дитячо-батьківських відносин. Групу сімейної медіації склала вибірка 10 шлюбних пар та 5-ти дітей.

У структурі дитячо-батьківських стосунків наших пар, на першому етапі, нами був зафіксований деструктивний конфліктний компонент, який у свою чергу впливає на психоемоційний стан дитини.

Виходячи з вищесказаного, ми вирішили зосередити свою діяльність на оптимізації дитячо-батьківських стосунків через сімейну медіацію:

- формування знань батьків про закономірності розвитку дитини;
- розширення можливостей розуміння своєї дитини шляхом ознайомлення з результатами діагностики, індивідуальних бесід з батьками;
- спільна діяльність «батько-дитина»;
- збагачення досвіду батьківської позиції;
- розвиток саморефлексії та можливість отримати зворотний зв'язок.

Психологічний супровід покращує психічний стан дитини, знижує емоційну лабільність, покращує настрій та покращує ставлення батьків до профілактичних заходів у сім'ї.

Сучасна дитина, яка живе в стресових умовах сучасного життя, потребує додаткових сил для нормального розвитку, щоб уникнути різних психічних проблем і розладів.

Благополучні стосунки між батьками та дітьми є запорукою психічного та фізичного здоров'я дитини, її повноцінного гармонійного розвитку протягом усього життя.

Програма оптимізації батьківсько-дитячих стосунків «Ми разом» в системі сімейної медіації.

Програма направлена:

- Оптимізація відносин батьків і дітей
- Розвиток навичок конструктивного спілкування
- Підвищення психолого-педагогічної компетентності батьків
- Підвищення батьківських навичок

Цілі програми:

- Покращити розуміння батьками власної дитини
- Побудувати відносини співпраці між батьками та дітьми
- Зміцнення стосунків батьків і дітей через спільну діяльність
- Навчити батьків прислухатися до дітей та їхніх почуттів
- Навчити батьків іграм, вправам, які розвивають як пізнавальні процеси, так і емоційну сферу
- Підвищити згуртованості групи (не тільки дітей, а й батьків)
- Сприяти спонтанному прояву активності дітей і батьків
- Створення та розвиток батьківсько-дитячих партнерств та співпраці
- Усунути дезадаптивну поведінку дітей і батьків і забезпечити відповідні способи реагування в конфліктних ситуаціях

Зміст роботи:

Зміст роботи включає методи, ефективні як для дитини, так і для дорослого. Це елементи та техніки:

- Ігротерапія (ігрові вправи та завдання, рольові ігри, психогімнастика)
- Тілесно-орієнтована терапія (вправи для фізичного контакту, для розвитку та збагачення сенсорно-перцептивного досвіду та психомоторики)

- Казкотерапія (батьки складають казки в групах, розігрують казкові сюжети)
- Продуктивна діяльність (малювання, аплікація, ліплення, конструювання)

Заняття проходять 2-3 рази на тиждень, впродовж місяця. Кожне заняття розраховане на 30-40 хвилин. В кінці заняття обов'язкове вручення невеликих подарунків-сюрпризів.

Результати дослідження показали позитивні зміни у прояві соціальної адаптації дітей, рівня комфортності та психологічної розкнутості.

Контрольна діагностика із застосуванням «Опитувальника батьківського відносини» виявила, що тепер більше батьків проявляють зацікавленість справами і планами дитини, намагаються у всьому допомагати їй, виявляють співчуття. Вони високо оцінюють інтелектуальні та творчі здібності дитини, відчують почуття гордості за неї, заохочують ініціативу та самостійність дитини, намагаються бути з нею на рівних. Батьки більше довіряють дітям, намагаються стати на її точку зору у спірних питаннях.

Третій етап нашого дослідження включав проведення методик:

- Методика Р. Жилія, що дозволяє зрозуміти ставлення дітей до сімейного оточення. Дитині пропонується розглянути картинки, на яких зображені люди в різних ситуаціях, і вибрати своє місце.
- Тест Бене і Антоні, адаптований вітчизняними психологами. Він діагностує емоційні стосунки всередині сім'ї. Дітям пропонується 20 фігурок, з яких треба розподілити своїх родичів, а потім в ігровій формі співвіднести з ними запропоновані предмети та твердження.
- Методика, що виявляє ступінь ідентифікації дитини з матір'ю і татом, а також особливості ставлення до них.

За методикою Р. Жилия у сфері дитячо-батьківських відносин ми отримали такі результати, що більшість дітей дошкільного віку прив'язані до матері, 70 % дітей дошкільного віку сприймають батьків, як батьківське подружжя, у 30 % дітей мають віддають перевагу спілкуванню з братами та сестрами, а також зі старшим поколінням (бабусі, дідусі).

Рис. 2.1. Результати дослідження дітей дошкільного віку по методикою Р.Жиля

Рівень психічного розвитку у дітей дошкільного віку наступний:

Високий рівень - у 40% дітей.

Середній рівень – у 50% дітей.

Низький рівень – 10% дітей.

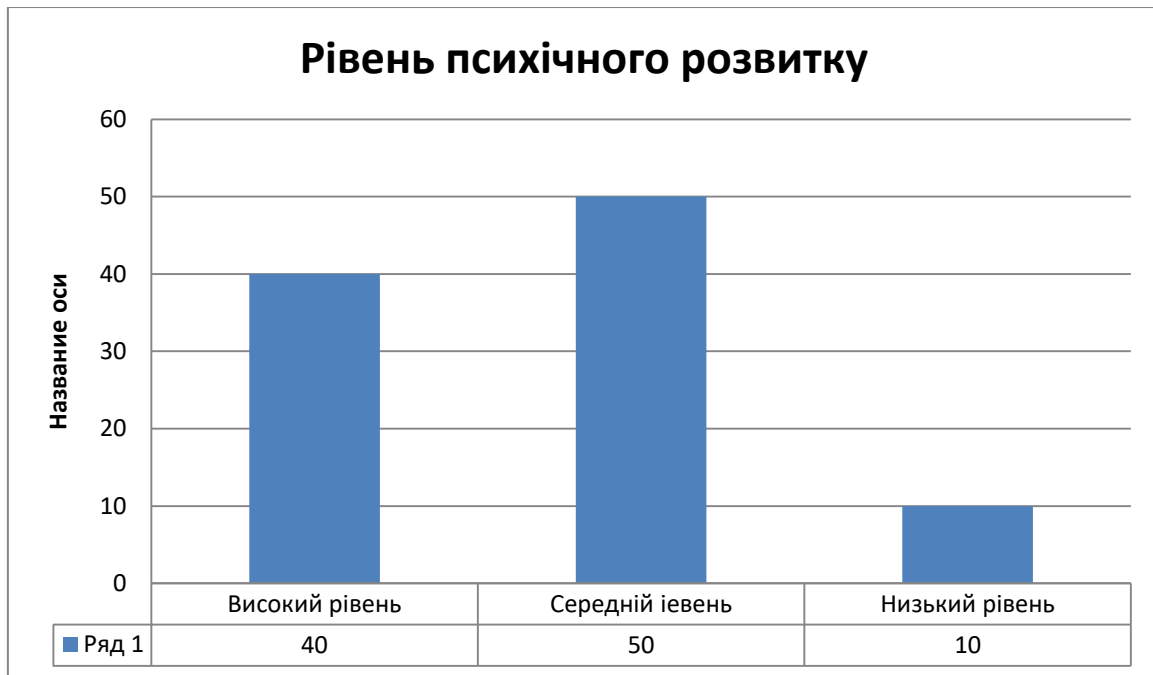

Рис.2.2 Рівень психічного розвитку у дітей дошкільного віку за методикою Р.Жиля

Діти дошкільного віку відчувають себе більш захищеними у багатьох сферах своєї діяльності, у тому числі й навчальній, в інших спостерігається високий рівень орієнтації на придбання позитивного відношення оточуючих. Все це свідчить про внутрішні переживання дитини, наявність самозвинувачень через видимі йому емоційні стани дорослих. Майже всі діти описують себе, свій соціальний статус, статус батьків та значущість соціальних контактів із оточуючими, ми вважаємо, що це результати завдяки проведенню сімейної медіації з батьками та дітьми.

За шкалою «відносини в сім'ї», діти зараз максимально комфортно почувуються в сім'ї батьків, які розлучились. Також показовим є те, що діти охоче розповідають про свої захоплення, хобі, згадують про спільне проведення часу з батьками чи іншими членами родичами.

За методикою Тест Бене і Антоні, адаптований вітчизняними психологами, за ознакою «розташування членів сім'ї» діти дошкільного віку майже завжди мають у своєму розпорядженні всіх членів своєї сім'ї поруч із

собою і один з одним, деякі діти, це 30%. орієнтовані на інший склад сім'ї (дідуся та бабусі).

За ознакою «поділ членів сім'ї предметами» діти дошкільного віку, приблизно в половині випадків поділяють членів своєї сім'ї предметами (меблі, транспорт, різні кімнати відповіді завданням).

За ознакою «Поділ членів сім'ї предметами, людьми, відстанню» діти поділяють членів сім'ї предметами інтер'єру, але немає відділення від себе батьків іншими людьми, тільки знов у 30% спостерігається присутність і відокремлення від батька таких персонажів як «бабуся та дідусь», «мамин друг», тобто, люди, які частково заміняють дітям відсутність одного з батьків.

За ознакою «місце розташування дитини щодо батьків» діти практично ніколи не відокремлюють себе від батьків, найчастіше визначають себе між двома батьками, 1 дитина поставила себе на останнє місце.

За результатами методика, що виявляє ступінь ідентифікації дитини з мамою і татом, а також особливості ставлення до них, ми отримали такі результати, 70% дітей тягнуться до мами, оскільки саме вона для них зараз найближча та рідна людина. Для дитини дошкільного віку важливо якнайбільше часу проводити з нею, адже саме вона замінює їй тата, та в цьому віці діти найбільш емоційно прив'язані до мами, та в усьому тягнуться до її опіки, 30% дітей проявляють близькість до бабусі.

Також, важливо підкреслити, що всі діти нашої вибірки не викреслюють батька з членів своєї родини. Вони зазначають, що також люблять тата, але мама більше проводить з ними часу та приділяє увагу, вони разом готують смачну їжу, матуся читає казки та вкладає у ліжечко. Тато, коли приходить завжди с ними грається та приносить подарунки, останнім часом вони з мамою не сваряться та піклуються про нас разом, ми зараз як одна сім'я, тільки живимо окремо.

Це підкреслює те, що сімейна медіація, спрямована на формування конструктивних відносин у системі «батьки – дитина» позитивно змінює характер взаємодії дитини в сімейному колективі. Значними є такі дані:

– оптимізація недоліків батьківського ставлення дозволила встановити тепле емоційне тло взаємодії з дитиною, намітити конструктивні моделі батьківської поведінки;

– згуртування батьківської групи, внаслідок усвідомлення спільності проблем дітей та прагнення до їх вирішення, мала істотний вплив на гармонізацію сфер внутрішньо-сімейних відносин та відносин між сім'єю та зовнішнім оточенням.

За результатами проведених етапів нашого дослідження можемо зробити висновок:

За методикою Р. Жилія у сфері дитячо-батьківських відносин ми отримали такі результати, що незважаючи на те, що більшість дітей значно прив'язана до матері (70%), у багатьох нормалізувалися взаємини з батьком. Діти охоче говорять про батька та роблять більше виборів у процесі діагностики на його користь (50%). Більша кількість дітей почала оцінювати батьків як батьківське подружжя (70%), що може свідчити про єдину позицію батьків у вихованні дитини. Діти стали віддавати перевагу спілкуванню з бабусями та дідусями спілкування з братами та сестрами (30% проти 60%), але загалом, можна констатувати, що й взаємини нормалізуються.

Формуванням комунікативних навичок у процесі занять та поліпшенням емоційного фону в сім'ї можна також пояснити поліпшення взаємовідносин дітей та батьків.

Отримані дані підтвердили позитивний вплив сімейної медіації дитячо-батьківських відносин на рівень психічного розвитку:

Високий рівень – 40 % дітей. Середній рівень – у 50% дітей. Низький рівень – у 10% дітей дошкільного віку.

Повторна діагностика із застосуванням «Опитувальника батьківського відносини» виявила, що тепер більше батьків проявляють зацікавленість

справами і планами дитини, намагаються у всьому допомагати їй, виявляють співчуття. Вони високо оцінюють інтелектуальні та творчі здібності дитини, відчувають почуття гордості за неї, заохочують ініціативу та самостійність дитини, намагаються бути з нею на рівних. Батьки більше довіряють дітям, намагаються стати на їх туючку зору у спірних питаннях.

Таким чином, можна констатувати, що:

- Оптимальний рівень батьківських відносин – 70% сімей.
- Нейтральний рівень батьківських відносин – 30% сімей.
- Негативний рівень батьківських відносин - 0% сімей.

Молодший шкільний вік – це дуже важливий етап для становлення нормальної, відповідної самооцінки, внутрішнього спокою і, загалом, повноцінної особистості.

У нормальній сімейній ситуації самооцінка дитини будується на основі її самосприйняття. Воно, у свою чергу, опосередковується через сприйняття двох протилежних образів — батька й матері. За відсутності батьків самосприйняття дитини зосереджується на образі батьків, як правило, того, хто живе з ними та піклується про них. Це створює умови для спотворення самооцінки.

Дослідження показують, що батьки, які поглинені розлученням і наслідками потрясіння, приділяють значно менше часу та уваги вихованню своїх дітей, менш дисципліновані та не дуже піклуються про них. Більшість розлучених подружжя, також, надзвичайно неорганізовані та нездатні ефективно виконувати батьківські обов'язки. У свою чергу, зменшення батьківського впливу поступово порушує нормальний і повноцінний розвиток дитини.

Розпад сім'ї позбавляє дитину найважливішої опори, необхідної їй для того, щоб знайти гідне місце в суспільстві, тому наше дослідження доказує те, що в складних життєвих умовах діти дошкільного віку легше адаптуються до розлучення батьків, коли батьки зберігають колишній(звичний) для них стиль дитячо-батьківських відносин з дитиною, але необхідно звертатися за

допомогою психологів-спеціалістів, щоб уникнути незворотних наслідків та не допустити позбавлення дитини найважливішої опори, необхідної їй для того, щоб знайти гідне місце в суспільстві.

ВИСНОВКИ

Сім'я є невід'ємною частиною соціальної структури суспільства, сполучною ланкою між ним і людиною, що забезпечує наступність спадковості між поколіннями. З одного боку, сім'я - це замкнений союз людей, що оберігає свій внутрішній світ, секрети і таємниці, протистоїть зовнішньому впливу. Позбавляючи сім'ю її внутрішнього світу, роблячи все, що відбувається соціально відкритим, вона розпадається, з іншого боку, сім'я відкрита для різних процесів соціального розвитку і не руйнується цим, а навпаки, сприяє задоволенню потреби в спілкуванні з іншими людьми, гарантує відчуття безпеки. Тому сім'я тісно пов'язана з суспільством. Кожен її учасник входить до складу різних об'єднань і соціальних груп.

За своєю біопсихічною та соціально-економічною природою сім'я повинна, так би мовити, «побудувати місток» між особистістю, що розвивається, і суспільством. У родині, серед найближчих і найдорожчих людей дитина засвоює певні соціальні ролі, відповідні їм правові та моральні норми та цінності.

Одним із напрямків державної сімейної політики є зміцнення традиційної сім'ї та популяризація відповідального батьківства як передумови динамічного розвитку держави. Від стабільності сім'ї безпосередньо залежить здоров'я і благополуччя суспільства, стан демографічної ситуації. У сім'ї закладаються духовно-моральні основи особистості, сім'я – це спільнота, в якій кожен вчиться бути активною особистістю.

Подружнє життя не може бути без конфліктів. Безкризовий розвиток сім'ї неможливий. Розлучення - ненормативна криза сім'ї, основним змістом якої є стан дисгармонії, викликаний порушенням гомеостазу сімейної системи і потребує реорганізації сім'ї як системи.

Кінець подружніх стосунків несе з собою зміну всього способу життя. Незалежно від того, як пара припинила стосунки, обидва повинні адаптуватися до змінених умов життя.

Важливим прикладним напрямком у психології є психологічний супровід батьків у післярозлучний період для формування відповідального батьківства на основі толерантних стосунків між колишнім подружжям.

Основний принцип психологічного супроводу полягає в тому, що розірвання шлюбу з подружжя, звільняючи їх від подружніх обов'язків, не звільняє їх від батьківських обов'язків, які повинні виконуватися повною мірою та максимально відповідати потребам та інтересам дитини. При цьому важливу роль відіграють відносини між колишнім подружжям.

Згідно з даними теоретичного дослідження, дитина найбільш вразлива до розпаду сім'ї. Ті, у кого є брати і сестри, переживають розлучення набагато легше: у таких ситуаціях діти вихлюпують один на одного агресію чи страх, що значно знижує емоційне напруження та зменшує ймовірність нервових зривів.

Одним із найбільш безпосередніх наслідків стресу після розлучення для дітей є порушення їх адаптації до повсякденного життя. Про це свідчать результати дослідження багатьох психологів. Батько, який залишив сім'ю, часто сприймається дитиною як зрадник. Тому входження дитини в соціальне середовище стає утрудненим і деформованим.

Нерідкі випадки, коли діти з розлучених сімей стають об'єктами морально-психологічного тиску з боку дітей із забезпечених, повних сімей, що призводить до почуття невпевненості, а часто й до злості та агресії. Формування і адаптація особистості дитини ще більше ускладнюється, якщо вона була свідком або брала участь у всіх сімейних конфліктах і скандалах, які призвели до розлучення її батьків, а особливо якщо дитина налаштовується одним з батьків проти іншого.

З часом життя в такій сім'ї, що розпадається, адаптивність дитини знижується.

Тому доцільним біло провести емпіричне дослідження психологічних особливостей дитячо-батьківських відносин в складних життєвих умовах розлучення. Емпіричне дослідження проходило в три етапи та були отримані наступні результати.

За методикою Р. Жилия у сфері дитячо-батьківських відносин ми отримали такі результати, що незважаючи на те, що більшість дітей значно прив'язана до матері (70%), у багатьох нормалізувалися взаємини з батьком. Діти охоче говорять про батька та роблять більше виборів у процесі діагностики на його користь (50%). Більша кількість дітей почала оцінювати батьків як батьківське подружжя (70%), що може свідчити про єдину позицію батьків у вихованні дитини. Діти стали віддавати перевагу спілкуванню з бабусями та дідусями спілкування з братами та сестрами (30% проти 60%), але загалом, можна констатувати, що й взаємини нормалізуються.

Формуванням комунікативних навичок у процесі занять та поліпшенням емоційного фону в сім'ї можна також пояснити поліпшення взаємовідносин дітей та батьків.

Отримані дані підтвердили позитивний вплив сімейної медіації дитячо-батьківських відносин на рівень психічного розвитку:

Високий рівень – 40 % дітей. Середній рівень – у 50% дітей. Низький рівень – у 10% дітей дошкільного віку.

Повторна діагностика із застосуванням «Опитувальника батьківського відносини» виявила, що тепер більше батьків проявляють зацікавленість справами і планами дитини, намагаються у всьому допомагати їй, виявляють співчуття. Вони високо оцінюють інтелектуальні та творчі здібності дитини, відчувають почуття гордості за неї, заохочують ініціативу та самостійність дитини, намагаються бути з нею на рівних. Батьки більше довіряють дітям, намагаються стати на їх туючку зору у спірних питаннях.

Таким чином, можна констатувати, що:

- Оптимальний рівень батьківських відносин – 70% сімей.
- Нейтральний рівень батьківських відносин – 30% сімей.

- Негативний рівень батьківських відносин - 0% сімей.

Молодший шкільний вік – це дуже важливий етап для становлення нормальної, відповідної самооцінки, внутрішнього спокою і, загалом, повноцінної особистості.

У нормальній сімейній ситуації самооцінка дитини будується на основі її самосприйняття. Воно, у свою чергу, опосередковується через сприйняття двох протилежних образів — батька й матері. За відсутності батьків самосприйняття дитини зосереджується на образі батьків, як правило, того, хто живе з ними та піклується про них. Це створює умови для спотворення самооцінки.

Дослідження показують, що батьки, які поглинені розлученням і наслідками потрясіння, приділяють значно менше часу та уваги вихованню своїх дітей, менш дисципліновані та не дуже піклуються про них. Більшість розлучених подружжя, також, надзвичайно неорганізовані та нездатні ефективно виконувати батьківські обов'язки. У свою чергу, зменшення батьківського впливу поступово порушує нормальний і повноцінний розвиток дитини.

Розпад сім'ї позбавляє дитину найважливішої опори, необхідної їй для того, щоб знайти гідне місце в суспільстві, тому наше дослідження доводить, що в складних життєвих умовах діти дошкільного віку легше адаптуються до розлучення батьків, коли батьки зберігають колишній(звичний) для них стиль дитячо-батьківських відносин з дитиною, але необхідно звертатися за допомогою психологів-спеціалістів, щоб уникнути незворотних наслідків та не допустити позбавлення дитини найважливішої опори, необхідної їй для того, щоб знайти гідне місце в суспільстві.

Гіпотеза дослідження, повністю підтверджена.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акименко Ю.Ф. Психологічна корекція ставлення батьків до дітей молодшого шкільного віку : автореф. дис...канд. психол. наук: 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Акименко Ю.Ф. Київ, 2003. 20 с.
2. Актуальні проблеми досліджень сучасної сім'ї в Україні / Т.М. Яблонська // Український соціум. 2004. № 2 (4). С. 80-84.
3. Алексєєнко Т. Ф. Тенденції розвитку і класифікація батьківськочитячих стосунків в умовах сучасної сім'ї. // Збірник наукових праць Української Академії державного Управління при Президентові України / За заг. ред. В.М.Князева, М.І. Пірен. Київ: Вид-во УАДУ, 2001. Вип. 1"А". 192 с.
4. Афанасьєва, Ю.В. Державна підтримка сім'ї як чинник стимулювання народжуваності в Україні. Харків : Харківський регіональний інститут державного управління. 2016
5. Базовий компонент дошкільної освіти / науковий керівник: А.М. Богущ, дійсний член НАПН України, проф, д-р пед. наук ; авт. кол-в: Богущ А. М., Беленька Г. В., Богініч О. Л. та ін. Київ: Видавництво, 2012. 26 с.
6. Барнс Р. Як вітчиму стати батьком. Львів: Свічадо, 2014. 190 с.
7. Батьків не обирають...: Проблеми відповідального батьківства в сучасній Україні / За ред. Ю. М. Якубової та ін. Київ: АЛД, 1997. 185 с.
8. Бондарчук О.І. Психологія сім'ї: Курс лекцій. Київ: МАУП, 2001. 96 с.
9. Бондарчук О.І. Сім'я як осередок соціалізації дитини // Проблеми соціальної захищеності дітей в ринкових умовах. Київ: АЛД, 1998. 165 с.
10. Буленко Т. В. Тенденції розвитку української сім'ї та її проблеми на сучасному етапі Збірник наукових праць Інституту психології ім.

Г.С. Костюка АПН України За ред. Максименка С.Д. Київ, 2001. т.ІІІ, ч.4. С.2024.

11. Венгер Г. Теоретичні основи дослідження рольових відносин у дистантних сім'ях // Г. Венгер // Вісник КНУ ім. Т.Г. Шевченка. Серія: Психологія. Педагогіка. Соціальна робота. 2013. 1 (7). с. 17-19.

12. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб. / О.В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. Київ: Просвіта, 2001. 416 с

13. Данилевський І.А. Дослідження уявлень про дитячо-батьківські стосунки засобами транзаакційного аналізу / І.А. Данилевський // Актуальні проблеми психології. Том. 3.: Консультативна психологія та психотерапія: Зб. наукових праць Інституту психології ім.Г.С.Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д., Кісарчук З.Г. Видавець ПП Лисенко М.М., 2009. Вип.6. 320 с., С. 188-202.

14. Державна служба статистики України. Взято з: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

15. Діденко С.В. Психологія сексуальності: підр. Київ: Академвидав, 2009. 304 с.

16. Дорослі й діти: формування емоційних стосунків / Діти державної опіки: проблеми, розвиток, підтримка. Навчальний посібник за заг. ред. М.Боришевського, Г.Бевз. Київ, 2005.

17. Іванов Д.І. Психологічний аналіз системи дитячо-батьківських стосунків у парадигмі глибинної психології: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Д.І. Іванов // Південноукраїнський державний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського. Одеса, 2005. 21с.

18. Казаннікова О.В. Особливості проявів тривожності в молодших школярів / О.В. Казаннікова // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки. 2014. Вип. 1 (1). С. 176-180.

19. Кацєро А.О. Особливості образу Я у бездоглядних підлітків : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / А.О. Кацєро. Київ, 2005. 19 с.

20. Кириленко Т. С. Виховання почуттів. Київ : Просвіта, 1989. 93 с.
21. Коваленко А.Б., Корнєв М.Н. Соціальна психологія: Підручник / А.Б. Коваленко, М.Н. Корнєв. Київ, 2006. 400с.
22. Конфлікти з батьками: чи можна їх уникнути? // Все для вчителя. 2005. № 17-16. С. 21-24.
23. Корольчук М. С. Психологія сімейних взаємин : навчальний посібник. Київ : Ніка-Центр, 2010. С. 218-253.
24. Кравченко Т. В. Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи: монографія / Т. В. Кравченко. Київ: Фенікс, 2009. 416 с.
25. Кравченко Т.В. Сучасна сім'я у вимірі її вартостей // Рідна школа. 2006. № 1. С. 15-18.
26. Кравченко Т.В., Трубавіна І.М. Допомога батькам у вихованні дітей: Методичні рекомендації для соціальних працівників. Київ: Держсоцслужба, 2005. 100 с.
27. Лисина М. І. Виховання дітей раннього віку у сім'ї. Київ : Об-во "Знання" УСССР, 1983. С. 27-30.
28. Лісогор, Л. С., Саріогло, В. Г.. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. Київ : Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України. 2009
29. Марінушкіна О.Е., Замазій Б.О. Порадник практичного психолога. – Харків, 2007. 3. Туріщева Л.В. Робота шкільного психолога з батьками. Навчально-методичний посібник для вчителя. Харків, 2007.
30. Насонова О.Б. Становлення дитячої особистості у сімейних взаєминах // Вихователю про психологію та педагогіку сексуального розвитку дитини. Київ, 1996. 187 с.
31. Оврашко, О. С., Римар, С. П.. Проблеми розвитку молодшої сім'ї в Україні.. Кропивницький :Наукові записки КНТУ. 2011. №11, с. 229-232
32. Орбан-Лембрик Л.Е., Лембрик С.П. Шлюбно-сімейні взаємини і стабільність родинного життя // Збірник наукових праць. ІваноФранківськ: ВДВ ЦІТ, 2006. Вип. 11. Ч.1. С.120-136.

33. Отравенко О. В. Розлучення батьків та його вплив на успішність навчання дитини у школі / О. В. Отравенко // Вісник Луганського національного університету. Педагогічні науки. 2011. № 20. Ч. II. С. 319–325.
34. Павлюк Л. Основи демократичного виховання в Україні // Аудиторія. 2002. № 2. С. 23-26.
35. Помиткіна Л.В. Психологія сім'ї: навч. посіб. Київ: Вид-во Нац. авіац. унту «НАУ-друк», 2010. 270 с.
36. Постовий В.Г. Цінності української родини // Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах. Київ, 2000. 156 с.
37. Приходько Ю. О., Юрченко В. І. Психологічний словник-довідник. Київ : Каравела, 2012. 328 с.
38. Психологічна допомога сім'ї: Посіб. / За ред. З.Г. Кісарчук. Київ: Вид-во Ін-ту соціології НАН України, 1998. С. 15-20.
39. Психологія сім'ї: навчальний посібник / За заг. ред.: В.М. Поліщука. Суми: Університетська книга, 2008. 238 с.
40. Розвиток суб'єкта освіти: проблеми, підходи, методи дослідження / За ред. Є.Д. Божович. [Київ.](#), 2005. 399 с. ISBN 5929201404:90.00
41. Русинка І. І. Психологія : навч. посіб. / І. І. Русинка. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2011. 407 с.
42. Седих К.В. Психологія сім'ї: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2015. 192 с.
43. Семиченко В. А. Мистецтво взаєморозуміння. Психологія та педагогіка сімейного спілкування: Навч. посібник для студентів вищ. навч. Закладів / В. А. Семиченко, В. С. Заслуженюк. Київ: Веселка, 1998. 214 с.
44. Сидорик Ю. Р. Психологічні особливості взаємин в родині як чинник становлення життєвих перспектив майбутнього сім'янина : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Івано-Франківськ, 2008. 19 с.
45. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. Київ: ТОВ «Основа-Принт», 2009. 248 с.

46. Столяренко Ол. В., Столяренко Окс. В. Ціннісна детермінація особистісної саморегуляції в гуманістичній парадигмі виховання. Виховання зростаючої особистості: ціннісний вимір / за ред. О. М. Коберника. Умань : Візаві, 2019. 222 с. С. 5-24, 75-93.

47. Столярчук О.А. Вплив сім'ї на формування самооцінки дитини // Розвиток особистості в умовах трансформаційного суспільства: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 13 грудня 2012 року. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка. 2012. С. 423-426.

48. Столярчук О.А. Психологія сучасної сім'ї: навч.посіб. / О.А. Столярчук. Кременчук: ПП Щербатих О. В., 2015. 136 с.

49. Столярчук О.А. Родинні настанови студентської молоді //International scientific professional periodical journal «The unity of science». 2015. (V. 2). P. 106-109.

50. Суятинова К. Особливості впливу неповної сім'ї на соціалізацію дитини дошкільного віку / К. Суятинова // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. 2013. № 47. С. 194-199.

51. Терещенко М. Емпіричне дослідження дитячо-батьківських стосунків як фактора становлення образу сім'ї дошкільників /М. Терещенко // Вісник інституту розвитку дитини. Серія: Філософія. Педагогіка. Психологія. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012, N Вип. 23. С.158-166.

52. Трубавіна І.М. Сім'я в соціально-педагогічних дослідженнях: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 17 травня 2012 р). Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2012. С.9-12.

53. Ульянова Н. С. Виховання емоційної сфери молодших школярів засобами театрального мистецтва : автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 13.00.07 / Н. С. Ульянова ; Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2011. 20 с.

54. Циба В.Г. Соціологія особистості: системний підхід: Навчальний посібник. Київ: МАУП, 2000. 152 с.

55. Чепмен Г. П'ять ознак доброї сім'ї. Львів: Свічадо, 2014. 270 с.

56. Чумакова А. А. Генезис емоційної культури особистості молодших школярів. Вісник Запорізького національного університету. Педагогічні науки. 2014. № 2 (23). С. 149-154.
57. Шаргородська С. Насилля в сім'ї: види, наслідки, шляхи подолання //Соціальний педагог. 2007. № 2(2). С.14-16.
58. Шишалова Л.І. Партнерська взаємодія з дитиною. Тренінгові заняття з батьками //Дошкільний навчальний заклад. 2007. № 1 (07)
59. Buehler C. Marital conflict, ineffective parenting, and children's and adolescent's maladjustment / C. Buehler, J. Gerard // Journal of Marriage and Family. 2002. № 64. P. 74–92.
60. Maccoby E. E. Social development: Psychological growth and the parent-child relationship. N.Y., 1980.
61. Murray L., Cooper P. J. Postpartum Depression and Child Development // Psychological Medicine. 1997. No 27.
62. Schaefer E. S. Childrens report of parental behavior inventory // Child Devi., 1965.
63. Stress and the Family. Vol.1: Coping with Normative Transitions / Ed. by H. I. McCubbin, C. R. Figley. N. Y.: Brunner / Mazel Publishers. 1983.
64. Sun Y. Family Environment and Adolescents' Well-being Before and After Parents' Marital Disruption: a longitudinal analysis / Y. Sun // Journal of Marriage and Family. 2001. № 63(3). P. 697–713.